НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА РЕСПУБЛИКИ ТЫВА ИМ. А.С.ПУШКИНА

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 113 (17442)

2007 чылдың СЕНТЯБРЬ 13, четверг

Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 17.50. Садар өртээ 4 рубль.

АМЫЛЫГ БОЙДУСКА ЧААГАЙ КҮЗЭЭШКИННЕР-БИЛЕ АРЫГЛААШКЫН

• Далай-Лама Башкыга узун назын йөрээген езулал – Эмчи Бурганның мандалазы •

Сентябрь 10-да Тыванын буддистериниң дилээн хандырып, Калмыкиядан дорт Тывага келгеш, В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрында Мурнуу Индияда Гьюдмед хүрээзиниң тантра докторлары Түптен Шакья баштаан дөрт лама-башкылары Эмчи Бурганының мандалазын тударының езулалы эгелээн. Ында Тыванын сарыг шажын чүдүкчүлери киржип барып, ном номчулгаларында олуруп, мандалага тейлеп, өргүлдерни киирип турар. Бо дээди чергелиг лама-башкыларның Тывада келген кол сорулгазы – ноябрь 10-да Ыдыктыг XIV Далай-Ламаның узун назылаарынга тураскааткан Индияның Дхарамсала хоорайда Ыдыктыг Башкының резиденциязынга болуп эртер «Деншуг» езулалынга белеткенири болур.

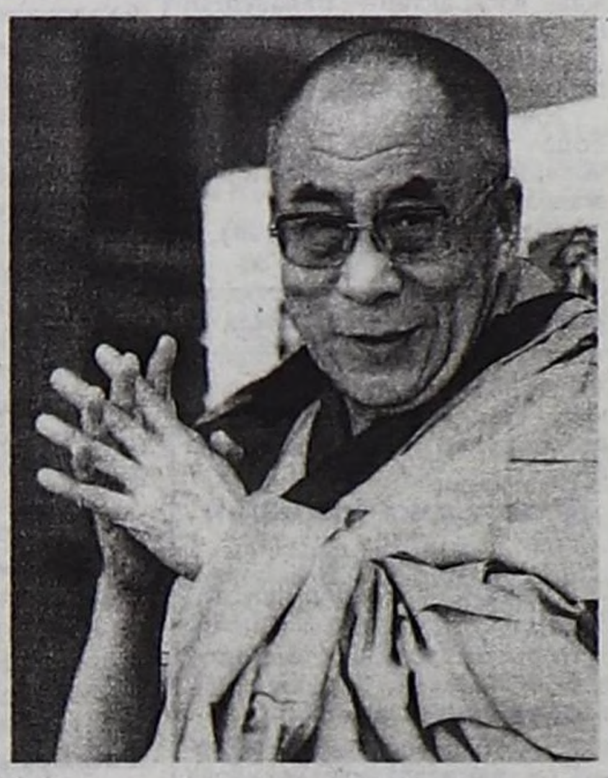

«Деншуг» езулалы дээрге, Ыдыктыг Далай-Лама башкыга узун назын йөрээген езулал болур. Ол үргүлчү эртпес, ону Башкының эң кол, чоок өөреникчилериниң дилээ-биле чөпшээрээр ховар дээн езулал болур. А Эмчи Бурганның мандалазын кылырга, ону кылып турар черниң чонунуң кадыкшылын быжыглаарынга чаагай салдарны чедирер. Судурларда бижээни-биле алырга, ол 424 янзы-бүрү аарыгларның хевирлерин чок кылып, кижилерни хилинчек-човуландан адырар, эрте өлүр өлүмден камгалаар, назы-хар узадыр болуп турар. Мандаланы карак-биле көөрге безин сагыш-сеткил арыгланып, Эмчи Бурган-биле иштики харылзаазы коштунуп, чаагай оожургалды оон алыр. Он хонук дургузунда кылган мандаланы бузар езулал – кижиниң амыдыралының мөңге эвезин көргүзүп турар уткалыг. Мандаланы бускан сөөлүнде ооң эмнээшкин судурларын сиңирген элезинин орук-суурга айыыл-халаптан камгаланып, чок болган кижиниңдаа тейинге чажып кааргa, келир назынында чаагай болур деп өөредип турар. Огородка, одар-белчиирге чажып кааргa, дүжүт чаагай болур, а хем-сугже чажарга ооң эзлери оожургай бээр.

Калмыкияның Шаджин (Камбы) ламазы Тэло Тулку Ринпоче бо чылдың апрель айда Сан-Франциско болгаш АКШ-ка Ыдыктыг Далай-Лама башкының өөредиин алыр аргалыг болган. Ол өөредилге хүннеринде аңаа Россияның болгаш Моолдуң буддистерин каттыштырып, Ыдыктыг Башкыга узун назылаарын күзээн улуг мөргүлдү эрттирер бодал төрүттүнген.

«Ыдыктыг Далай-Лама башкы аңгы-аңгы чурттарда улуг хүндүткелди чүүн-даа мурнунда бөмбүрзекке тайбың чорук дээш, кижиниң хостуг эргелериниң сагылгазы база шажыннар аразында хамаарылгаларның билчилгези дээш чедип алган. Ол дээрге, бистерге, буддистерге, Ыдыктыг Башкыны боттарывыстың сагыш-сеткиливистиң тура-соруунуң кадагалакчызы кылдыр адаар улуг алдархүндү болур» – деп, Калмыкияның Камбы-ламазы чугаалаан.

Далай-Лама башкы Хаван чылында төрүттүнген, а бо чыл база Хаван чылы болганда, тибет астрология езугаар бо чыл Башкыга аңгы-аңгы шаптараазыннарны тургузуп болур. Ону билир болгаш, тибет каттыжыышкыннарда база өске-даа чурттарда аңгы-аңгы шажын организациялары бо чылын Далай-Лама Башкының узун назылаарынга тураскааткан улуг мөргүлдерни эрттирип, сеткил-сагыжындан тейлээшкиннерин Башкыже угландырып, бо өртемчейге ам-даа үр үе дургузунда артарын дилеп турарлар. Ынчангаш Тэло Ринпоче Далай-Лама Башкының бодундан чөпшээрелди дилээш, улуг чедиишкинниг болган.

«Тибетти камгалап алыылыңар» фондунуң удуртукчузу Юлия Жиронкина ноябрь айда Индияга болуп эртер улуг мөргүл талазы-биле мынчаар чугаалады:

— Ыдыктыг Далай-Ламаның бо чылын чылы кирип турары-биле бүгү делегейниң буддистери янзы-бүрү езулалдарны, мөргүлдерни эрттирип, болдунгу дег хемчеглерни боттандырып турар. Амгы үеде Россияның болгаш Моолдуң чүдүкчүлери улуг акцияны планнап турар. Ынчангаш ийи хонук бурунгаар Калмыкияның Шаджин ламазы Тэло Ринпоче Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Валерьевич Кара-оолга ужурашкаш барган. Чазак Даргазы бүгү талалыг дузалаарын аазаан. Ынчангаш күзүн Дхарамсалаже албан езузунуң улуг делегациязы, артистер болгаш чүдүкчүлер чоруур. Тыванын чурттакчыларындан Индияже барып шыдавас чүдүкчүлерни бо мандала тудуунга кээп, Ыдыктыг Далай-Ламаның кадыы дээш база бөмбүрзекте бүгү-ле амылыг бойдуска чаагай күзээшкиннерни кылып, боттарының кармазын арыглап ап, хөй эвес-даа болза, өргүлдерин кылырын күзээр кижи-дир мен. Чүге дээрге ол өргүлдер долузу-биле Дхарамсалага баар, ооң-биле олар Ыдыктыг Далай-Лама Башкыга ынакшылын көргүзерлер.

Тывада дөрткү удаа кээп, чоннуң чаагай чоруу дээш ачы-буянын авыралдап турар дээди чергениң лама-башкыларындан айыстан ап, Ыдыктыг Далай-Лама Башкыга кадыкшылды, узун-назынны сеткил-сагыжывыстан күзеп, кармавысты арыглаалыңар!

Каң-оол САТ.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

А.И.Очур дугайында

1. Алексей Иванович Очурну Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Тыва Республиканың Улуг Хуралында бүрүн эргелиг төлээзи албан-дужаалындан өске ажылче шилчээни-биле холбаштыр 2007 чылдың август 25-тен хостаар.

2. Бо Чарлык ат салган хүүнден күштүг бооп кирер.

Кызыл хоорай
2007 чылдың сентябрь 7
№145.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Тыва Республиканың Дээди Хуралында бүрүн эргелиг төлээзиниң дугайында

1. Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Тыва Республиканың Улуг Хуралында бүрүн эргелиг төлээзиниң албан-дужаалынга Шолбан Чыргал-оолович Монгушту, ээлеп турган албан-дужаалындан хостааш, 2007 чылдың август 26-дан томуйлаар.

2.Бо Чарлык ат салган хүүнден күштүг бооп кирер.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы
Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2007 чылдың сентябрь 7
№146.

Национал төлевилел:
«Культура болгаш уран чүүл»

ХЕМЧЕГЛЕРНИҢ ПЛАНЫН АЖЫЛДАП КЫЛГАН

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының «Тыва Республикага 2008-2009 чылдарда «Культура болгаш уран чүүл» мурнады хөгжүдер национал төлевилелдиң дугайында доктаалды ажылдап кылыр ажылчын бөлүктү тургузар дугайында» айтыышкынынга дүүштүр Тыва Республиканың культура болгаш информация политиказының яамызында 3 ажылчын бөлүктерни тургускан.

Олар профессионал уран чүүл, культура болгаш информация политиказы деп килдистерге чарлып алгаш, сентябрь айның дургузунда «Культура болгаш уран чүүл» мурнады хөгжүдер национал төлевилелдиң 2008-2009 чылдарда кылып чорудар хемчеглериниң планын ажылдап кылган.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы А.П. Дамба-Хуурактың даргалааны-биле ийи хуралды эрттирген. Аңаа ажылдап кылдынып турар төлевилелге хамаарышкан кол сорулгаларны болгаш ол төлевилелдиң боттаныышкыны республиканың социал-экономиктиг сайзыралынга улуг салдарны чедирер дээрзин чугаалашкан. Ылаңгыя салгалдан салгалче дамчып чоруур национал культураны бедидеринге, ону камгалап арттырарынга, республиканың чонунуң профессионал уран чүүлүн хандыр өөренип, чурулга уран чүүлүнүң, музей, библиотека фондуларының шыгжамырының чажыттарын эчизинге дээр сонуургап билип алырынга, культура уран чүүлүнде ажылдап чоруур кижилерге социал деткимче (ажылдаан шалыңы, чурттаар оран-савазы, кадыкшылы үениң негелдезинге дүүшкен турары), республиканың культура албан черлериниң материал-техниктиг баазазын чаартыры дээн болгаш өске-даа кол айтырыглар ол төлевилелде кирген.

Төлевилелди ажылдап кылыр ажылчын бөлүктү профессионал уран чүүл талазы-биле культура сайыдының бирги оралакчызы Н.П.Герман, культура талазы-биле бөлүктү оралакчы сайыт В.С. Чигжит, информация политиказының талазы-биле бөлүктү информация политиказының талазы-биле оралакчы сайыт Б.В.Толмачев удуртуп турар.

Бистиң корр.

Газ өртээ улгаткан

Чурттакчы чонга садар газтың өртээн Тыва Республиканың Чазааның доктаалы-биле 2008 чылдың январь 1-ден эгелеп 1 кг дээш 24 рубль 40 көпеекке доктааткан. Ол 2007 чылдың деңнелинден 1,6 рубльге өскен, азы 7 хуу улгаткан.

Кым эң дээре ажылдааныл?

2007 чылдың бирги чартыында муниципалдыг тургузугларның социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң рейтингизин ТР-ниң Чазааның доктаалында тодараткан.

Рейтингиде 7 кол көргүзүгнү кичээнгейге алган: үлетпүр продукциязын бүдүрүп үндүрериниң темпилериниң өзүлдези азы кудулааны, көдээ ажыл-агыйның ниити продукциязының өзүлдези, бүрүткеттинген ажыл чок чоруктуң хемчээли, үүрмектеп садар бараан саарылгазының өскени азы кудулааны, чурттакчы чонга амыдырал ачы-дузазының хемчээли, боттарының бюджет орулгаларының база ортумак шалың хемчээлиниң мурнукузундан өскени азы кудулааны.

Каттыштырган рейтинг езугаар бирги чартык чылда республикага Чөөн-Хемчик кожуун шылгараан. Дараазында одуруглар да — Сүт-Хөл кожуун, Кызыл хоорай.

Тудуг кайда эки чоруп турарыл?

2007 чылдың бирги чартыында муниципалдыг тургузугларның тудуг талазы-биле ажылының рейтингизин база үндүрген. Маңаа кол көргүзүг кылдыр кижи санынга каш дөрбелчин метрни дужааганын барымдаалаан. Тывастаттың медээлерин езугаар, республикада ниитизи-биле 10 474 дөрбелчин метр чурталга шөлү ажыглалда кирген, азы бир кижиге онааштыр 0,034 дөрбелчин метр. Ук көргүзүгнү барымдаалап алырга, бирги черде Кызыл кожуун (бир кижиге 0,076 дөрбелчин метр), ийиги черде—Ак-Довурак хоорай (0,062), үшкү черде—Кызыл хоорай (0,061). Чурттакчылыг черлер аайы-биле алырга, Бай-Хаак суур (0,234) тиилекчи, ооң адааанда Каа-Хем суур (0,173), үшкү черде—Тоора-Хем суур (0,120).

Тудуг ажылын чугаалажып турда, статистиканың сан-медээлери херек кырында байдалды долу көргүспейн турары демдеглеттинген. Чүге дээрге, чер-черлерде туттунган, ажыглалда кирген бажыңнар, черге документилер алырының, өске-даа чылдагааннарның хараазы-биле айыттынмаан.

(ТР-ниң Чазааның сайтызындан).

«АНЫЯК ЧЫЛГЫЧЫ» ПРОГРАММА

Кара-Хаак ортумак школазының башкызы Вера Дававаевна Адыяның эрткен өөредилге чылында 8-9 класстарның оолдарынга «Аныяк чылгычы» деп тургускан программазы-биле август чөвүлел хуралында кожууннуң күш-ажыл, чурулга башкылары болгаш кожуун төвүнде «Эврика» немелде-өөредилге төвүнүң башкылары улуг сонуургал-биле танышкан. Ук программаны Кара-Хаак ортумак школазының директору А.М.Монгуш, Эртем талазы-биле өөредилге эргелекчизи Л.К. Саая деткип, эрткен өөредилге чылы ооң ужур-дузазын бадыткаан дээрзин дыннатканнар.

Светлана ДАНЗЫН-ООЛ.

ЭМНЕЛГЕ, ЭМЧИ — ЭНЦИКЛОПЕДИЯДА

Тыва Республиканың Наркология диспансери кол эмчизи Ирина Бадыргы баштадыр «Россияның шылгараңгай кижилери» деп энциклопедияда кирген. Ындыг шиитпирни ук үндүрүлгениң Хөй-ниити-консультация чөвүлели хүлээп алган. Республиканың наркология диспансери Тывада организас-методиктиг, эмнелге-диагностика талазы-биле республиканың чурттакчы чонунга дузаны чедирип турар чаңгыс кол эмнелге албан чери бооп турар. Үндүрүлгениң кол редактору Антон Бруй диспансерниң ажылынга үнелелди берип тура, кол эмчи Ирина Опанасовнаның улуг салыышкынын айыткан.

«Республиканың наркология диспансери» кадык камгалалының күрүне албан чери бодунуң төөгүзүн 1977 чылда Элегес-Аксы суурга турган психиатрия эмнелгезинге наркология салбырын ажытканындан эгелээн. Сес чыл эрткенде, ону Кызылче шилчиткен болгаш 1994 чылда «Республиканың наркология диспансери» деп күрүнеиң кадык камгалалының тускайжыткан албан чери кылдыр эде тургускан. Амгы үеде ында 70 орунну стационар эмнелге, хүндүскү чыдар оруннарлыг салбыр, химия-токсикология лабораториязы, организас-методиктиг консультация килдизи бар. Диспансерниң специалистери алкоголизм болгаш наркология талазы-биле экспертизаны дүн-хүн чок эрттирип, аарыг кижилерни амбулатория болгаш чыттырып алыр байдалдарында эмнеп турар. Диспансерниң кол эмчизи Ирина Бадыргы Томскиниң медицина институдунуң доозукчузу, амгы албан-дужаалында 1998 чылдан бээр ажылдап турар.

ЧИҢГИС-ХААН ДУГАЙЫНДА КИНОНУ ТЫРТТЫРАРЫ ДООЗУЛГАН

Чурттар аразының «Чиңгис-Хаанның дужааганы-биле» деп кино-төлевилелди тырттырары доозулган. Ону үш чыл бурунгаар тырттырып эгелээн. Фильмде кол рольду – Чиңгис-Хаанның ролюн Тыва Республиканың алдарлыг артизи Эдуард Ондар ойнаан. Кинонуң сөөлгү кадрларын Моолга тырттырганының соонда, ол чаныып келген. Тывага, Калмыкияга, Даг-Алтайга, Хакасияга болгаш Моолга тырттыргылаан фильмниң режиссеру якут режиссер Андрей Борисовтуң соругдааны Азияның улус-чоннарын каттыштырар күзели бүткен деп болур.

Кол рольдуң күүседикчизи Эдуард Ондарга төөгүде кирген эжелекчиниң овур-хевиринге кирери ындыг-ла белен эвес болган. Баштайында анаа-ла солун бооп турган болза, херек кырында ажыл үезинде ол хөй санныг литератураны номчуур, хөй-хөй чоннарның Чиңгис-Хаан үезинде амыдырал-чурттал-газы, аажы-чаңы-биле таныжары негеттинген. Фильмни тырттырарының чарыгдалы 8 миллион доллар болган деп үнелеп турар. Ында Россияның, Кыдаттың, Американың артистери хаара туттунган. «Сөөлгү император», «Перл Харбор» деп киноларда тырттырганы-биле сураг-жаан япон актер—Голливудтуң сылдызы Керри Хироюки Тагава бо фильмде найман кадын Гурбесунуң ролюнда тырттырган.

Кинонуң тургузукчуларының бодап турары-биле, кино 2008 чылдың апрельде экраннарга үнүп эгелээр.

(Интернет-медээлерден).

ХҮННҮҢ ДУРТУ ЧҮС ЧЫЛ АЖЫГ: медээлер булуңу

Доктаадыр дээш

Чыл эгезинден бээр республика девискээринге 281 өрт, ооң иштинде 29561,8 га арга-арыгга, 18335,7 га хову-шөлдерге болган.

Бо хүннерде республика девискээринде 14 арга-арыг өрттери хып турар. Эң-не хөйү Тожу кожуунуң девискээринде 7 черде хып турар, Таңды кожуунда 3 черде, Кызыл кожуунуң девискээринде 2 черде хып турар. Арга-арыг өрттерин дүрген өжүрер талазы-биле тус черниң арга-арыг камгалалының ажылдакчылары, чурттакчы чон шалыпкын хемчеглерни ап турар.

Тудуун кылып доозуп турар

Каа-Хем кожуунуң Дерзиг-Хемниң аксында чаа көвүрүгнү Кызылдың «Көвүрүг-тудуг» күрүнеиң каттышкан бүдүрүлгезиниң ажылчыннары кылып доозуп турар.

Ам ында көвүрүгнүң кырында чадар манзаларны болгаш камгалал тургузугларын кылып турар. Көрдүнген ажылдарның 80 хуузу кылдынган. Орукчуларның профессионал байырлалының бетинде көвүрүгнү ажыглалга киирер сорулганы салып алган ажылчыннар ажылдап турар.

Кинофестиваль эгелээн

Бо хүннерде Кызылда «Дерсунуң дириг кокпазы» деп делегей чергелиг кинофестиваль ажылын эгелээн.

Ону алдарлыг артист Максим Мунзуктуң 95 харлаанынга тураскааткан. Кинофестивальдың чалаттырган аалчылары найысылалдың школачылары, студентилери-биле ужуражыр болгаш Бии-Хем кожуунда «Аржаан-2» базырыкка баар болгаш Каа-Хем кожуунда Сизимниң староверлериниң езучаңчылдары-биле таныжар. Фестивальдың байырлыг хагдыныышкыны сентябрь 15-те В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга болур.

Дүжүт ажаалдазын дооскан

Каа-Хем кожуунуң алдарлыг тараажызы Виктор Пирогов эрткен неделяда бо чылдың дүжүдүнүң ажаалдазын дооскан.

Республиканың ажыл-агыйлары дүжүт ажаалдазынче чаа кирип турда, ол бистиң республикада рекорд болуп турар.

Виктор Зотович бир гектардан 21 центнер дүжүттү алган. Эрткен чылын бир гадан 28 центнерни ажаап алган турган болза, ооң бадып келгениниң чылдагаанын хоочун тараажы каңдаашкынның чылдагаанындан болган дээрзин тайылбырлап турар. Ниитизи-биле ол бо чылын 290 тонна тарааны ажаап алган.

Бистиң корр.

Мал чеминиң белеткели

ШЫҢГЫЫ ДЕМИСЕЖИРИНИҢ ХЕРЕЧИЗИ

Амгы үениң соңгаарладып болбас чугула кампанияларының бирээзи – кыштаглаашкынга мал чеминиң белеткели. Сүт-Хөл кожуунда сиген кезилдезиниң ниити байдалының дугайында көдээ ажыл-агый эргелелиниң кол агроному Виктор Шуур-оолович Ооржактан сонуургаан мен:

—Бо чайын шоолуг-ла чаъсчар болбаан. Кончуг изиг, кааң болду. Шынааларда, хову-шөлдерде сигенниң дүжүдү хирелиг. Чамдык черлерде оът-сиген кадып-кургап, кагай берген. Агаар-бойдуска чарбыттынар эвес, кожуунда мал чеминиң белеткели хайныышкынныг чоруп турар. Кожуун ниитизи-биле 13,807 муң тонна сиген белеткээр планныг. Сөөлгү хүннерге чедир 9,02 муң тонна сигенни азы планның 66 хуузун күүседкен. Сиген шөлдеринде 17 трактор, сиген кезер 6 машина, хол-биле сиген кезер 66 звенода 461 кижи доктаамал ажылдап турар. Кааң чай болгандаа болза, чамдык шык черлерде сиген багай эвес үнген. Мал чеминиң белеткели уламчылавышаан.

—Ажылды организастыг, эки чорудуп турар ажыл-агыйларны, коллективтерни адап болур силер бе, Виктор Шуур-оолович?

Боттарының мурнунда салдынган план-онаалдаларын ажыл-херек кырынга ыяап-ла боттандырар дээштиң онза шудургу, бир эп-сеткилдиг ажылдап турар коллективтер, ажыл-агыйлар бар болбайн аан. Оларга Хөр-Тайгада «Ишкин» КУБ-ту (удуртукчузу О.К. Ооржак) хамаарыштырып болур. Ол 205 тонна сиген белеткээр тургаш, 218 тонна кылдыр күүседип, эр хей болган. Тус-тус коллективтерден Артур Ховалыг даргалаан Бора-Тайга суму чагыргазының ажылдакчылары 1148 тонна сиген белеткээр тургаштың, ам бо хүннерде 900 тонна сигенни белеткеп ап, азы планын 78 хуу күүседип алган ажылдап турарлар. Ол ышкаш Алдан-Маадыр суму чагыргазы мал чеминиң белеткелинге мурнуку одуругда чоруп турар. Кыш кадыг-шириин болур чадавас. Каңдаашкын болганындан, мал-маганның одарлаар черлеринде оът-сиген хирелиг үнген. Ынчангаш мал чемин четчир кылдыр магадылап алырын холунда мал-маганныг кижилер кол сорулга кылдыр салгаш, сиген белеткелинде туруушкун чок ажылдап турар. Кыш шыңгыы шылгалда дээрзин уттуп болбас ужурлуг бис.

Кол агрономнуң чугаазы чөп болбайн. Кыштың соогунда чаңгыс тудум-даа сиген малга херек болурун медереп билгештиң, Суг-Аксы суурда хууда малдыг араттар Маадыр-оол Ондар, Владимир Ооржак, Борбак-оол Ондар, Чалбак-оол Ооржак болгаш өскелердаа 10-15 тонна чедир сигенни белеткээш, боттарының коданында эккеп дүжүрүп алганнар.

Алдан-Маадыр сумузунуң араттары мал чеминиң белеткелинче колдуунда организастыг киргеннер. Сарыг-Булуңда «Алтай» аттыг арат ажыл-агыйында Василий Ондар удурткан кезек араттар Курттуг-Даштан, Сарыг-Булуңдан 10 тонна эки шынарлыг сигенни белеткээннер. Алдан-Маадыр сумузунуң чамдык араттары ырак-узак Көшпес, Манчүрек дээн ышкаш хемнер уннарындан хол кадыырлары-биле сиген кезип ап турары дээрге-ле, оларның соок кыш-биле баш бурунгаар шыңгыы демисежириниң херечизи-дир. Кожуунуң девискээринде сиген бар болгу дег черлер бүрүзүнде ажыл кидин түлүк.

Сүт-хөлчүлер сиген кезилдезин шалыпкын дооскаш, улаштыр тараа кезилдезинче шымнып кирерлер.

Бораш ОНДАР.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Кызыл кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязының кежигүнүн албан-хүлээлгелеринден хостаар дугайында

2007 ч. 09.05 №3/17-5 Кызыл хоорай

Кызыл кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязының кежигүнү В.Х.Хопуяның 2007 ч. 09.03-те билдириишкинин сайгарып көргеш, «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 28 үүлүнүң 7 кезээнге дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1.Вера Ховалыговна Хопуяны Кызыл кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязының кежигүнү албан-хүлээлгелеринден хостаар.

2.Бо доктаалды республиканың «Шын» база «Тувинская правда» солуннарынга парлаар.

Бии-Хем кожуунуң муниципалдыг тургузуунуң соңгулда комиссиязының бүрүн эргелерин Бии-Хем кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязынга дагзыр дугайында

2007 ч. 09.05 №3/18-5 Кызыл хоорай

«Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 24 үүлүнүң 4 пунктузунга дүүштүр, Бии-Хем кожуунуң Төлээлекчилер хуралының дилээнге (2006 чылдың ноябрь 29-та №189 шиитпир) үндезилээш, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1.Тыва Республиканың Бии-Хем кожуунунуң муниципалдыг тургузуунуң соңгулда комиссиязының бүрүн эргелерин Бии-Хем кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязынга дагзыр.

2. Бо доктаалды республиканың «Шын» база «Тувинская правда» солуннарынга парлаар.

Чеди-Хөл кожуунуң көдээ чурттакчылыг Элегес сумузунуң муниципалдыг соңгулда комиссиязының бүрүн эргелерин Чеди-Хөл кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязынга дагзырының дугайында

2007 ч. 09. 05 № 3/19-5 Кызыл хоорай

«Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 24 үүлүнүң 4 пунктузунга дүүштүр база Чеди-Хөл кожуунуң Элегес сумузунуң Төлээлекчилер хуралының дилээнге (2007ч. 08.20-де шиитпири №19) үндезилеп, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Чеди-Хөл кожуунуң көдээ чурттакчылыг Элегес сумузунуң муниципалдыг соңгулда комиссиязының бүрүн эргелерин Чеди-Хөл кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязынга дагзыр.

2. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парлаар.

Тере-Хөл кожуунуң муниципалдыг тургузуунуң соңгулда комиссиязының бүрүн эргелерин Тере-Хөл кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязынга дагзырының дугайында

2007 ч. 09.05 № 3/20-5 Кызыл хоорай

«Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 24 үүлүнүң 4 пунктузунга дүүштүр база Тере-Хөл кожуунуң Төлээлекчилер хуралының дилээнге (2007 чылдың апрель 26-да № 11 шиитпир) үндезилеп, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Тере-Хөл кожуунуң муниципалдыг тургузуунуң соңгулда комиссиязының бүрүн эргелерин Тере-Хөл кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязынга дагзыр.

2.Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парлаар.

Кызыл кожуунуң көдээ чурттакчылыг Кара-Хаак, Кур-Чер болгаш Ээрбек сумуларының муниципалдыг соңгулда комиссияларының бүрүн эргелерин Кызыл кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязынга дагзырының дугайында

2007 ч. 09.05. № 3/21-5

«Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 24 үүлүнүң 4 пунктузунга дүүштүр база Кара-Хаак сумузунуң (2007 ч. 08. 27-де № 133 шиитпири), Кур-Чер сумузунуң (2007 ч. 08. 14-те №11 шиитпири) болгаш Ээрбек сумузунуң (2007ч. 08. 23-те № 16 шиитпири) Төлээлекчилер хуралдарының дилеглеринге үндезилеп, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Кызыл кожуунуң көдээ чурттакчылыг Кара-Хаак, Кур-Чер болгаш Ээрбек сумуларының муниципалдыг соңгулда комиссияларының бүрүн эргелерин Кызыл кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязынга дагзыр.

2. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Б.Д. ОНДАР.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары М.Ш. САМБАЛА.

ДЫҢНАДЫГ

Кызыл кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязының кежигүннериниң бүрүн эргелерин хуусаадан эрте соксатканы-биле холбаштыр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазынга, Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарынга, Кызыл кожуунуң Төлээлекчилер хуралынга депутат мандаттарны хуваарынга киржиринге чөпшээрелдиг, кандидаттар даңзыларын идип үндүрген политиктиг партияларга, соңгулда блоктарынга, Кызыл кожуунуң Төлээлекчилер хуралының бодунга, хөй-ниити организацияларынга, соңгукчуларның чурттап-ажылдап, албан-хаап, өөренип турар черлериниң аайы-биле хуралдарынга Кызыл кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязының кезиин (шиитпирлеп бадылаар эргелиг ийи кежигүн) немей тургузарының талазы-биле саналдарны хүлээп ап эгелээнинин дугайын дыңнадып тур.

Кызыл кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязының составынга саналдарны бо дыңнадыгны парлаан хүнүнден эгелеп чеди хонук дургузунда дараазында адреске киирип болур: 667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Үүлдүм кудумчузу, 18, кабинет 210, Тел: (39422) 2-10-09). Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы.

Аныяк специалист

УЛУГ БҮЗҮРЕЛДИ КӨРГҮСКЕН

ТР-ниң Орук-транспорт комплекизи болгаш харылзаа яамызының коллегия хуралынга олурумда, мээң чанымга кончуг аныяк уруг олурду. Чугаалажып, таныжып, кээримге,Мөңгүн-Тайга кожуунда турар «Дорожный» күрүнеиң каттышкан бүдүрүлгезиниң мастери Кежикмаа Ивановна Монгуш болду.

«Дорожный» күрүнеиң каттышкан бүдүрүлгези Мөңгүн-Тайга кожуунга 1991 чылда тургустунган. Бүдүрүлге тус черниң 147,4 км кадыг карттыг автооруун ажаап тудуп турар. Тодаргайлап көргүзерге, Хандагайты—Мугур-Аксы аразында 72 км, Мугур-Аксы—Кызыл-Хая аразында 69 км, Мугур-Аксындан күрүне кызыгаарынга чедир 6 км 5-ки категорияның оруктары оларга хамааржыр. Орук тудугларынга хамааржыр 476,25 погон-метр 19 көвүрүгнүң 3-ү ыяш көвүрүг болуп турар.

Кежикмаа Монгушту кончуг чугаакыр, эрес кижилерниң бирээзи деп билдим. Ол 1982 чылда Чадаана хоорайга Иван Мечик-оолович биле Наталья Шугууевна Монгуштарның өг-бүлезинге дун уруу болуп төрүттүнген. 1998 чылда Чадааның №2 школазының 9-ку клазын доскаш, Кызылдың автоорук техникумунче өөренип кирип алган. Ону 2002 чылда доскаш, ол-ла чылын Томскиниң күрүнеиң тудуг-архитектура университединче дужаап кирип алгаш, ону бо чылын доскан.

Бо аныяк специалистиң намдары-биле таныжары меңээ солун болду.Бодум тудуг талазы-биле тускай эртемниг болгаш, техниктиг өөредилге черлеринге херээжен ургларга дыка берге болурун эки билир мен.Ынчангаш ындыг ортумак-даа, дээди-даа өөредилге черлеринге херээжен уруглар ховар болур чүве. Ийи талазында, мооң мурнунда турган Томскиниң тудуг-архитектура институду (ам университет апарган) бистиң республикага дыка хөй тудуг-даа, орук-даа инженерлерин дугуржулга езугаар белеткеп берип келгенин билир мен. Олардан хөй кижилер ам-даа республиканың тудугларында, оруктарында удуртукчу-даа болуп чедиишкинниг ажылдап чорлар.

> Дээди өөредилге черлерин доозуп келген аныяк специалистерге ажыл тып алыры дыка берге болу бергенин билир бис. «Тыва автоорук эргелели» күрүне албан чериниң чаа удуртукчузу А.Б.Көк доозуп келген бо аныяк специалистерниң сеткилин хомудатпаан, оларга мергежилиниң аайы-биле ажылдаар олуттарны берген.

Бодунуң намдарын кысказы-биле таныштырарын Кежикмаадан диледим:

— Мээң намдарымда силерге чугаалаар хире, ындыг-ла солун чүве чок-тур ийин. Авам,ачам дөрт уруглар лыг, улуг уруу мен, ачам чолаачылап ажылдап чоруур. Авам Чадааның уруглар ның уран чүүл школазында баян башкызы, кайызы-даа Сүт-Хөл чурттуг улус.

Өөренип-ле келген бо-ла мен.

Бо чылын Томскиниң күрүнеиң тудуг-архитектура университедин Тывадан 6 кижи кады доостувус. Кады дооскан эштеривистиң аттарын адаар болза, мындыг: Дмитрий Оюн көвүрүглер инженери тускай эртемни чедип алган, «Тыва автоорук» эргелелинде ажылдай берди, Омак Садачы инженер-механик, Кызылдың «Орук-ажыглал бүдүрүлгези-365» ААН-де механиктеп турар, Чаян Демир-оол инженер-механик мээң-биле Мөңгүн-Тайгада ажылдап тур, Шончалай Иргит инженер-тудугжу, Шолбана Оюн орук-инженери,Сырга Монгуш инженер-эколог бо эштерим доозуп алган мергежилиниң аайы-биле Кызылда ажылдай бергеннер.

Дээди өөредилге черлерин доозуп келген аныяк специалистерге ажыл тып алыры дыка берге болу бергенин билир бис. «Тыва автоорук эргелели» күрүне албан чериниң чаа удуртукчузу А.Б.Көк доозуп келген бо аныяк специалистерниң сеткилин хомудатпаан, оларга мергежилиниң аайы-биле ажылдаар олуттарны берген.

Кежикмаа Монгушка Мөңгүн-Тайга кожуунуң орук бүдүрүлгезинге ажылдаар черни бергени таварылга эвес. Бир талазында, чаа доозуп келген аныяк специалиске улуг бүзүрелди көргүскени болур. Ийи талазында, Мөңгүн-Тайга дээрге республикада аргыжары эң берге автооруктуг кожуун болгай.Борта арга-дуржулганы алзын, ажылдап өөрензин дээш, чорутканы билдингир.

Бо специалиске хамаарыштыр «Тыва автоорук эргелели» күрүне албан чериниң кол инженери Т.А.Намзырай мынчаар чугаалады:

— Кежикмааның эртем-билии четчир. Техникумну, университетти чаңгыс аай мергежилиниң аайы-биле дооскан. Кожуунуң автооруу берге, ам-даа ында кылыр ажылдар хөй. Аныяк кижи турасоруктуг, дидим, чогаадыкчы езу-биле ажылдай бээр боор дээш чорутканывыс таварылга эвес. Бистиң бүзүреливисти бадыткаар боор деп идегеп турар бис. Боду черле кончуг эрес кижи-дир. Республиканың орук ажыл-агыйының удуртулгазында ажылдап чоруур даргаларывыстың намдарын ажып көөр болза, шуптузу орук мастеринден ажылдап эгелээн болгай бис. Ооң депшип ажылдай бээри мурнунда. Аныяк кижи-дир бистиң талавыстан деткимчени, арга-сүмени алыр.

Республиканың орук ажыл-агыйының удуртулгазында ажылдап чоруур санныг-ла херээжен улус бар. Херээжен кижилер удуртукчу ажылга эр кижилерден канчап-даа дудавас, харын-даа олардан бедик харыысалгалыг болур чораан.Кежикмаадан келир үеде төлептиг орук инженери удуртукчу үнер дээрзинге бүзүреп болур.

Сергей ХЕРТЕК.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Россия Федерациязының Чиңгине прокурорунуң бирги оралакчызы—РФ-тиң прокуратуразының чанында Истелге комитединиң даргазы Александр Бастрыкинниң дужаалы сентябрь 7-де 00 шак турда, амыдыралда боттанып кирген. Ам Тывага истелгени чаа хоойлу-дүрүм ведомствозу—РФ-тиң прокуратуразының чанында Истелге комитединиң Тыва Республика талазы-биле Истелге эргелелиниң мергежилдиг истекчилери чорудар.

ИСТЕЛГЕ КОМИТЕДИН ТУРГУСКАН

2007 чылдың июнь 5-те хүлээп алган «Россия Федерациязының Кеземче-чорудулга кодекизинге өскерилгелер киирер дугайында» Федералдыг хоойлуну, «Россия Федерациязының прокуратуразының дугайында» Федералдыг хоойлуну, «Россия Федерациязының прокуратуразының чанында Истелге комитединиң айтырыглары» деп РФ-тиң Президентизиниң 2007 чылдың август 1-де ат салган Чарлыын күүседири-биле чаа хоойлу-дүрүм органын тургускан. Ооң ниити штаттыг ажылдакчылары чүс кижи болур.

РФ-тиң прокуратуразының чанында Истелге комитединиң Тыва Республика талазы-биле Истелге эргелелиниң удуртукчузунга мурнунда Барыын-Хемчик кожууннуң прокурорунга ажылдап турган Аяс Чудан-оолду томуйлаан. Истелге эргелелиниң удуртукчузунуң бирги оралакчызынга Евгений Николайчукту, оралакчызынга Шолбан Монгушту томуйлаан. Онза чугула херектер истээриниң талазы-биле килдисти Эдуард Орешков удуртур.

РФ-тиң прокуратуразының чанында Истелге комитединиң Тыва Республика талазы-биле Истелге эргелелиниң составынга кожууннар аразының беш истелге килдизин тургускан, аңаа ниитизи-биле 69 кижи ажылдаар. Төп кожууннар аразының истелге килдизин дуржулгалыг истекчи Серен Мижит удуртур. Кызылдың кожууннар аразының истелге килдизин Шораан Ондар, Барыын-Хемчиктиң кожууннар аразының истелге килдизин Владимир Саая баштаар. Чөөн-Хемчикте—Баир Шалы, Улуг-Хемде—Геннадий Кюрю томуйлаткан.

Республиканың прокуратуразында истелге херектерин РФ-тиң прокуратуразының чанында Истелге комитединиң Тыва Республика талазы-биле Истелге эргелелинге дамчыдып бээр. РФ-тиң прокуратуразының чанында Истелге комитединиң даргазы Александр Бастрыкинниң чугаазы-биле алырга, Истелге комитединге эрткен чылдарда болган кем-херектерни истеп, ажыдар талазы-биле тускай адырны тургузар дугайында айтырыгны шиитпирлеп турар. Амгы үеде Россияда 247 муң кем-херек үүлгедиишкини ажыттынмаан, ооң 63 муңу өлүрүүшкүннер, кижиниң кадыынга өлүмнүг кемдээшкиннерни чедирген херектер болуп турар. Истелге комитединиң даргазы бо херектерже эглип келири чугула деп санаан.

Василий КРИВДИК,
ТР-ниң прокурорунуң МИЧ болгаш хөй-ниити-биле харылзаа талазы-биле улуг дузалакчызы.

«АҮК-тү хөгжүдери» национал төлевилел

НЕМЕЙ АЖЫТТЫНЫП ТУРАР

Тыва Республиканың кожууннарында Россельхозбанкының албан черлериниң саны немежип турар. Кожууннарда ажылдап турар 10 офистерге ам база 2 офис немешкен.

Бо чылдың сентябрь 4-те Туран хоорайның Советская кудумчузунда чаа туттунган бажыңга «Россельхозбанк» ААН-ниң немелде офизи байырлыг байдалга, Бии-Хем кожуунуң чагыргазының даргазы В. Н. Гончаровтуң, «Россельхозбанк» ААН-ниң Тывада девискээр салбырының директору С.Х.Монгуштуң, Тыва Республиканың Национал банкызының даргазы Ю.П. Южаковтуң киржилгези-биле ажыттынган. Ол болза Россельхозбанкының кожуун чергелиг он ийи дугаар немелде офизи. Он үш дугаар офис Чаа-Хөл суурга чоокку хүннерде ажыттынар.

А сентябрь 5-те Каа-Хем кожууннуң төвү – Сарыг-Сеп суурга, кожуун чагыргазының чанында Национал банкының санажылга-касса төвү турган бажыңга «Россельхозбанк» ААН-ниң Тывада салбырының 14 дугаар немелде офизи ажыттынган. Ажыдыышкынга киржип чедип келген кожуун чонунуң мурнунга чүве чугаалап, байыр чедириишкиннерин С.Х.Монгуш болгаш Ю.П.Южаковтан аңгыда, Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының даргазы Х.Д. Монгуш, Тыва Республиканың Чазак Аппарадының мурнады хөгжүдер национал төлевилелдерни боттандырар талазы-биле эргелелиниң начальниги С.Д.Донгак, Каа-Хем кожуун чагыргазының даргазы А. А. Салчак илереткеннер.

Немелде офистерниң ажыдыышкынынга Каа-Хем кожууннуң шупту 11 сумуларының чагыргаларының даргалары киржири-биле чедип келген. Ынчангаш офистиң ажылчы өрээлдерин, дериг-херекселин сонуургап көрүп, ажылдакчылары-биле танышканының соонда, сумулар чагыргазының даргаларының Национал банкының, Россельхозбанк салбырының, Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының удуртукчулары-биле, Чазак Аппарадының төлээзи-биле аңгы ужуражылгазы семинар хевирлиг болуп эрткен.

Кожууннуң болгаш сумуларның чагыргаларының даргаларының мурнунга удуртукчулар көдээ ажыл-агыйны, АҮК-түң болбаазырадылга үлетпүрүн хөгжүдериниң хоойлужудулгалыг баазазының, ол талазы-биле чээли политиказының, көдээде чурттакчы чонга берип турар чээлилерниң хевирлериниң дугайында тайылбырларны берген. Ылаңгыя «АҮК-тү хөгжүдери» мурнады көөр национал төлевилелге хамаарыштыр көдээ бараан бүдүрүкчүлеринге берип турар чээлилерни эгидип эгелээриниң хуусаалары-ның, чээлиниң хуузун төлээринге субсидия бээриниң талазы-биле айтырыглар хөй болган, оларга тодаргай харыыларны суму даргалары алган. Тургустунуп турган айтырыгларга суму даргалары улуг сонуургалдыын көргүзүп, ажыттынган офис Россельхозбанкының ачы-дузазын чонга чоокшулатканынга өөрүп, ооң ачызы-биле сумулар чонунуң ажыл-херекчи идепкейи көдүрлүр дээрзинге бүзүрелин илереткеннер.

«Россельхозбанк» ААН-ниң Тывада девискээр салбырының хөй-ниити-биле харылзаа тудар болгаш реклама талазы-биле инспектору М.СОДУНАМ.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың Чазааның «Тыва Республиканың өнчүзүнге хамааржыр чер участоктары (азы оларның кезээ) дээш аренда төлевириниң дугайында» 2003 чылдың январь 15-те № 22 доктаалынга өскерилгелер киирер дугайында

2007 чылдың май 22 № 623 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың хоойлужудулгазын федералдыг хоойлужудулгага дүүштүрер сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазааның «Тыва Республиканың өнчүзүнге хамааржыр чер участоктары (азы оларның кезээ) дээш аренда төлевириниң дугайында» 2003 чылдың январь 15-те № 22 доктаалынга дараазында өскерилгелерни киирер:

1) 3-5 пунктуларга «яамы» деп сөстүң соонга «чер болгаш» деп сөстерни немээр.

2) Тыва Республиканың өнчүзүнге хамааржыр чер участоктары (азы оларның кезээ) дээш аренда төлевирин тодарадырының чурумунуң дугайында Дүрүмге:

а) 9 пунктуну дараазында эдилгелиг киирер:

«9. Тыва Республиканың күрүне өнчүзү бооп турар болгаш чайгаар тургустунган монополияларның транспорт системаларының объектилери эзлээн чер участоктарын, а ол ышкаш Кыдыкы Соңгу чүктүң девискээрлеринде турар болза, ажыглааны дээш аренда төлевириниң хемчээли үлетпүрнүң, энергетиканың, транспорттуң, харылзааның, радио дамчыдылгазының, телевидениениң, информатиканың черлеринге, космос ажыл-чорудулгазын хандырар черлерге, камгалалдың, айыыл чок чоруктуң черлеринге болгаш өске-даа тускай сорулгалыг черлерге доктааткан чер үндүрүүнүң ставказының хемчээлинден ашпас ужурлуг.»;

б) 8 пунктуда «яамы» деп сөстүң соонга «черниң болгаш» деп сөстерни немээр;

в) 11 пунктуга дараазында уткалыг 11.3 пунктуну немээр:

«11.3 күрүне өнчүзү болур чер участогун арендага берген хүнүнден үш чыл эрткениниң соонда, бир эвес ону чуртталга тудуунга берген болза, (хууда чуртталга тудуунга арендага берген чер участоктары маңаа хамаарышпас) ол чер участогунда туттунган шимчевес объект ажыглалда киртинмээн болза, бир эвес чер хоойлужудулгазында оон өскээр көрдүнмээн болза, ындыг чер участогунуң аренда төлевирин ооң-биле дең чер участогунга үндүрүг ставказының ийи дакпырдан эвээш эвес хемчээлибиле доктаадыр.».

2. Бо доктаалдың күүселдезинге контрольду Тыва Республиканың Чер болгаш өнчү-хөреңги хамаарылгаларының яамызынга дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Ш.ИРГИТ.

Тыва Республиканың Чазааның чамдык доктаалдарын күш чок деп санаар дугайында

2007 чылдың июнь 19 №675 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының тургузуунуң өскерилгени-биле холбаштыр Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1.Тыва Республиканың Чазааның дараазында доктаалдарын күш чок деп санаар:

«Суг курлавырларының талазы-биле агентилелдиң дугайында Дүрүмнү болгаш ооң тургузуун бадылаар дугайында» 2005 чылдың февраль 5-те №86;

«Тыва Республиканың Суг курлавырларының талазы-биле агентилелиниң дугайында Дүрүмге өскерилгелер киирер дугайында» 2005 чылдың август 12-де №927;

«Тыва Республиканың Суг курлавырларының талазы-биле агентилелиниң Тыва Республиканың девискээринге суг объектилериниң ажыглалының болгаш камгалалының талазыбиле контрольду боттандырар албан-дужаалдыг кижилериниң даңзызын бадылаар дугайында» 2006 чылдың март 29-та №378;

«Тыва Республиканың Суг курлавырларының талазы-биле агентилелиниң дугайында Дүрүмге өскерилгелер киирер дугайында» 2006 чылдың март 30-де №387;

«Тыва Республиканың Суг курлавырларының талазы-биле агентилелиниң дугайында Дүрүмге өскерилгелер киирер дугайында» 2007 чылдың январь 25-те №115;

«Тыва Республиканың Экономиктиг хөгжүлде яамызының дугайында Дүрүмге өскерилгелер киирер дугайында» 2006 чылдың август 23-те №995;

«Тыва Республиканың Экономиктиг хөгжүлде яамызының тургузуунуң дугайында» 2007 чылдың январь 27-де №137;

«Тыва Республиканың Эртем, өөредилге черлериниң болгаш аныяктар политиказының яамызының дугайында Дүрүмнү бадылаар дугайында» 2006 чылдың июль 8-те №854 доктаалының 1 пунктузун;

«Тыва Республиканың Эртем, өөредилге черлериниң болгаш аныяктар политиказының яамызының дугайында Дүрүмге өскерилгелер киирер дугайында» 2006 чылдың октябрь 18-те №1221;

«Тыва Республиканың Эге профессионал өөредилге талазы-биле агентилелиниң дугайында Дүрүмге өскерилгелер киирер дугайында» 2006 чылдың июль 17-де №897;

«Тыва Республиканың Эге профессионал өөредилге талазы-биле агентилелиниң дугайында Дүрүмнү бадылаар дугайында» 2007 чылдың январь 26-да №125 доктаалының 1 пунктузун.

2.Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының удуртукчулары ажыл-албаныың аайы-биле оларга онаажыр хүлээлгелерин езугаар күүсекчи эрге-чагырганың эде тургускан органнарының нормативтиг эрге-хоойлу актыларының ревизиязын күүсекчи эрге-чагырганың эде тургускан органнарының ажыл-чорудулгазы-биле холбашкан айтырыгларны таарыштыр шиитпирлеп турар Тыва Республиканың Чазааның күжү читкен деп санаткан доктаалдарын хүлээп көөрү-биле боттандырып чорудар.

3.Тыва Республиканың Культура болгаш информация политиказының яамызы бо доктаалды «Шын» база «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Биче сайгарлыкчы ажыл-чорудулгалыгларның, а ол ышкаш тудуг индустриязын хөгжүдеринге Тыва Республиканың девискээринде чээли организацияларындан алган чээлилер талазы-биле 2007 чылдың хууларын төлээринге чарыгдалдарның чамдык кезиин Тыва Республиканың республика бюджединден эгидериниң чурумунуң дугайында Дүрүмнү бадылаар дугайында

2007 чылдың август 10 № 801 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың 2007 чылдың апрель 28-те «Тыва Республиканың 2007 чылда республика бюджединиң дугайында» № 27 УХ-II Хоойлузунуң 50 чүүлүнүң 4 пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Биче сайгарлыкчы ажыл-чорудулгалыгларның, а ол ышкаш тудуг индустриязын хөгжүдеринге Тыва Республиканың девискээринде чээли организацияларындан алган чээлилер талазы-биле 2007 чылдың хууларын төлээринге чарыгдалдарның чамдык кезиин Тыва Республиканың республика бюджединден эгидериниң чурумунуң дугайында капсырылгалаан Дүрүмнү бадылаар.

2. Тыва Республиканың Чазааның 2005 чылдың август 29-та «Биче сайгарлыкчы ажыл-чорудулганың, а ол ышкаш тудуг индустриязын хөгжүдеринге чээли организацияларындан алган чээлилер талазы-биле 2005 чылдың хууларын төлээринге чарыгдалдарның чамдык кезиин Тыва Республиканың республика бюджединден эгидериниң чурумунуң дугайында Дүрүмнү бадылаар дугайында» № 953 доктаалын күш чок деп санаар.

3. Бо доктаалды «Шын», «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың девискээринде организастаан үүрмектеп садар рыноктарга садыг олуттарын бээриниң дугайында керээни чарарының чорудулгазының дугайында Чурумну бадылаар дугайында

2007 чылдың август 10 №804 Кызыл хоорай

2006 чылдың декабрь 30-де №271 «Россия Федерациязының Күш-ажыл кодекизинге өскерилгелерни киирер дугайында болгаш үүрмектеп садар рыноктар дугайында» Федералдыг хоойлуну, 2007 чылдың июль 23-те №269 «Тыва Республиканың девискээринге үүрмектеп садар рыноктарның ажыл-чорудулгазын таарыштырарының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун боттандырар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1.Тыва Республиканың девискээринде организастаан үүрмектеп садар рыноктарга садыг олуттарын бээриниң дугайында керээни чарарының чорудулгазының дугайында коштунган Чурумну бадылаар.

2.Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

3.Бо доктаалдың күүселдези дээш контрольду Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының девискээр хөгжүлдези болгаш тус чер бот-башкарылга органнары-биле кады ажылдаар эргелелге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның 2007 чылдың август 10-да №804 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың девискээринде организастаан үүрмектеп садар рыноктарга садыг олуттарын бээриниң дугайында керээни чарарының чорудулгазының дугайында ЧУРУМ

1. Бо Чурумну 2006 чылдың декабрь 30-де №271 «Россия Федерациязының Күш-ажыл кодекизинге өскерилгелерни киирер дугайында болгаш үүрмектеп садар рыноктар дугайында» (моон соңгаар-Федералдыг хоойлу) Федералдыг хоойлунуң 6-гы кезээниң 15, 16, 17 чүүлдеринге дүүштүр ажылдап кылган болгаш Тыва Республиканың девискээринде организастаан үүрмектеп садар рыноктарга садыг олуттарын бээриниң дугайында керээни чарарының Чурумун тургускан, ооң иштинде садыг олуттарын бөдүүнчүткен чурум-биле көдээ ажыл-агый, көдээ ажыл-агый кооперативтериниң үүрмектеп садар рыноктарынга, үүрмектеп садар рыноктарга садыг олуттарын бээриниң дугайында керээниң хевиринге болгаш үүрмектеп садар рыноктарга көдээ ажыл-агый база көдээ ажыл-агый кооперативтеринге садыг олуттарын бээриниң дугайында керээниң бөдүүнчүткен хевиринге бээр.

2. Тыва Республиканың девискээринде организастаан үүрмектеп садар рыноктарга садыг олуттарын бээриниң дугайында керээни (моон соңгаар — керээ), Россия Федерациязының хоойлужудулгазында тургусканы-биле бүрүткеттинген юридиктиг албан черлери болгаш хуу сайгарлыкчылар рынок компанияларының эргелекчилери-биле чарар, а база (ооң иштинде тараачын ажыл-агыйын (фермер) чорудуп турар хамаатылар) ажыл-агый, хууда дузалал ажыл-агыйын азы садчы, огородчу, мал ажылын чорудуп турар хамаатылар.

3. Амгы Чурумнуң № 1 капсырылгазынга дүүштүр садыг олудун бээриниң дугайында керээни чарарының дугайында билдириишкинни рынок компаниязының эргелекчизинге, чагыкчы керээни чарар сорулга-биле дараазында документилерни киирер;

1) тургузукчу документиниң хоолгазын — юридиктиг албан черлеринге;

2) чагыкчының хамааты эргезиниң дугайында медээлер болгаш бодун бадыткап турар документилерниң хоолгазы;

3) күрүнеиң чаңгыс аай даңзызынче кирген (хууда сайгарлыкчыларга) юридиктиг албан черлериниң дугайында медээлерни киирген фактыны бадыткап турар документиниң хоолгазы — юридиктиг албан черлеринге болгаш хуу сайгарлыкчыларга;

4) үндүрүг органының учедунга чагыкчыны тургусканының дугайында документиниң хоолгазы;

5) хамаатының тараачын (фермер) ажыл-агыйын, хууда дузалал ажыл-агыйын азы садчы, огородчу, мал ажылын чорудуп турарын бадыткап турар документиниң хоолгазы— хамаатыларга;

6) чагыкчының хаара туткан садыгжыларының даңзызы, оларның дугайында медээлер, бодунуң ады, фамилиязы, адазының адын кииришкир, ооң бодун бадыткап турар документиде медээлери, хамааты эргезиниң дугайында медээлер болгаш амгы Чурумнуң №2 капсырылгазынга дүүштүр бараанар садар талазы-биле ажыл-чорудулгага ону кииришкирер эргезиниң үндезини тургустунар;

7) бараан бүдүрүкчүзүнүң дугайында информация, ооң иштинде экономиктиг ажыл-чорудулганың хевириниң Ниити-россия классификаторунга дүүштүр оларның ажыл-чорудулганы боттандырып турарының дугайында,амгы Чурумнуң №3 капсырылгазынга дүүштүр Федералдыг хоойлунуң 2-ги кезээниң 16-гы чүүлүнге дүүштүр оларга садыг олудун берген таварылгада;

8) амгы Чурумнуң №4 капсырылгазынга дүүштүр садыг адырынга чижек эрге-хоойлуну таарыштырарынга болгаш күрүне политиказын ажылдап кылыр талазы-биле хүлээлгени боттандырып чорудар, күүседикчи эрге-чагырганың федералдыг органнарының тургусканы бараанарның номенклатуразынга дүүштүр рынокка бараанарны садарынга көрдүнген клазының дугайында информация;

9) Россия Федерациязының хоойлужудулгазының тургусканы-биле контроль-касса техниказының бүрүткелиниң карточказының хоолгазы;

10) билдириишкинге ат салган бүрүн эргелиг кижини бадыткап турар документ, бир эвес чагыкчының төлээзи билдириишкинге атты салган болза;

11) Тыва Республиканың чогуур муниципалдыг тургузугларының тус чер бот-башкарылга органнарының чижек эрге-хоойлу актылары, Россия Федерациязының, Тыва Республиканың хоойлужудулгаларында көрдүнген өске-даа документилер.

4. Амгы Чурумнуң 3-кү пунктузунда айыттынган документилер, хоолгазын нотариуска бүзүреттирген хевирге киирер азы кииргген хоолганың бодунуң хевирин.

5. Садыг олудун бээриниң дугайында билдириишкинни болгаш бодун база бүрүн эргезин бадыткап турар документилерни чагыкчы (чагыкчының төлээзи) рынок компаниязының удуртукчузунга боду киирер азы коштунган документиниң даңзызын болгаш тыпсырының дугайында дыннадыгны чагыглыг чагаа хавынга суккаш почта-биле чорудар.

6. Садыг олудун бээриниң дугайында билдириишкинни болгаш орта коштунган документилерни кирген хүнүнден рынок компаниязының башкарыкчызы даңзы-биле хүлээп алыр болгаш рынок компаниязының башкарыкчызы бүрүткээр, айыттынган билдириишкинни болгаш документилерни хүлээп алган хүнүнүң дугайында демдеглээн даңзының хоолгазын чагыкчының бодунга азы чагыкчының төлээзинге тыпсыр:

7. Билдириишкинниң болгаш коштунган документилерниң киргининден үш календарьлыг хүннүң иштинде рынок компаниязының башкарыкчызы, амгы Чурумнуң №5-ки капсырылгазынга дүүштүр садыг олудун бээриниң дугайында керээниң формазынга дүүштүр чагыкчы-биле керээни чарар болгаш документилерни база ында кирип турар медээлериниң долу хыналдазын чорудар азы чылдагаанын бижимел хевирге айтып тургаш ойталаанының дугайында чагыкчыга дыннадыр.

8. Бөдүүнчүткен хевирге садыг олудун бээриниң чуруму:

1) көдээ ажыл-агый рыногунга;

2) көдээ ажыл-агыйның кооперативиниң рыногунга;

көдээ ажыл-агыйның хереглекчилер кооперативиниң кежигүннеринге, көдээ ажыл-агыйның кооперативтериниң башкарыкчыларынга;

хамаатыларга (ажыл-агый, хууда дузалал ажыл-агыйларын ооң иштинде тараачын (фермер) ажыл-агыйын азы садчы, огородчу болгаш мал ажылын чорудуп турар хамаатыларга).

Амгы Чурумнуң 6-гы капсырылгазынга тургусканы-биле, көдээ ажыл-агыйның кооператив рыноктарынга, көдээ ажыл-агыйга садыг олудун бээриниң дугайында керээниң бөдүүнчүткен хевиринге дүүштүр чагыкчы-биле керээни чарар болгаш ында кирген медээлерге, коштунган документилерге долу хыналданы билдириишкин кирген хүнүнден бир календарьлыг хүннүң иштинде рынок компаниязының башкарыкчызы чорудар, азы чылдагаанын бижимел хевирге айтып тургаш, ооң ойталаанының дугайында чагыкчыга дыннадыр.

Тыва Республиканың девискээринге көдээ ажыл-агый рыноктарынга бараан бүдүрүкчүлериниң бараанарын садарының талазы-биле ажыл-чорудулганы боттандырарынга садыглаар черлерниң санын тургузарының дугайында

2007 чылдың август 10 № 805 Кызыл хоорай

2006 чылдың декабрь 30-де «Россия Федерациязының Күш-ажыл кодекизинге өскерилгелер киирериниң болгаш үүрмектеп садар рыноктар дугайында» № 271 Федералдыг хоойлуну, Тыва Республиканың 2007 чылдың июль 23-те «Тыва Республиканың девискээринге үүрмектеп садар рыноктарның ажыл-чорудулгазын таарыштырып башкарарының дугайында» № 269 доктаалын боттандырар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың девискээринде организастаан көдээ ажыл-агый рыноктарында садыглаашкын черлерин тургузуп, схемазын бадылап турар үеде рыноктуң башкарыкчызы бараан садар черлерниң ниити санындан 50 хуузун бараан бүдүрүкчүлеринге оларның бараанар садары-биле ажыл-чорудулгазын боттандырары-биле садыглаашкын чорудар чер кылдыр көөр болгаш бээр ужурлуг.

2. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

3. Доктаалдың күүселдези дээш контрольду Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының девискээр хөгжүлдезиниң болгаш тус чер бот-башкарылга органнарының кады ажылдажылгазының эргелеринге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың күрүне өнчү-хөреңгизин хуужудар планының прогнозун (программазын) ажылдап кылыр Чурумну бадылаар дугайында

2007 чылдың август 21 №826 Кызыл хоорай

2003 чылдың февраль 21-де № 155 «Тыва Республикага күрүне өнчүзүн хуужударының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 7-ги чүүлүнге дүүштүр Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1.Тыва Республиканың күрүне өнчүзүн хуужудар планының прогнозун (программазын) ажылдап кылганы-биле коштунган Чурумну бадылаар.

2.Тыва Республиканың Культура болгаш информация политиказының яамызы бо доктаалды массалыг информация чепсектеринге парлаар.

3.Бо доктаалдың күүселдези дээш контрольду Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының комплекстиг социал-экономиктиг хөгжүлде эргелелинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның 2007 чылдың август 21-де №826 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың күрүне өнчү-хөреңгизин хуужудар планының (программазының) прогнозун ажылдап кылыр Чуруму

1. Тыва Республиканың күрүне өнчү-хөреңгизин хуужудар планының (программазын) прогнозун ажылдап кылыр чурумну (моон соңнаар — Чурум), 2003 чылдың февраль 21-де №155 «Тыва Республикага күрүне өнчүзүн хуужудар дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга дүүштүр ажылдап кылган.

2. Республиканың күрүненің каттышкан бүдүрүлгелери, Тыва Республиканың күүседикчи эрге-чагырганың күрүне органнары (моон соңгаар күүседикчи эрге-чагырганың органнары) Тыва Республиканың күрүне өнчүзүн хуужударын чорудар аргазының дугайында дилегни бо чылдың июнь 1-ге чедир Тыва Республиканың Чер болгаш өнчү харылзааларының яамызынче (моон соңгаар — яамы) чорудар, а база Тыва Республиканың күрүне өнчүзүнде турар акцияларлыг ажык акционер ниитилелдер, өске-даа сонуургалдыг юридиктиг албан черлери болгаш хамаатылар.

3. Амгы Чурумнуң 2-ги пунктузунда айыттынган сонуургалдыг кижилер Тыва Республиканың күрүне өнчүзүн хуужудар дугайында боттарының саналын бо чылдың июль 1-ге чедир яамыже чорудар.

4. Яамы алган саналдарны бо чылдың июль 5-ке чедир сайгарып көөр болгаш күрүне өнчүзүн хуужудары ажыктыының азы ажыктыг эвезиниң үндезининге белеткээрин экономиканың адырларынга чогумчалыг таарыштырарын болгаш дүүштүрерин боттандырып чорудары-биле күүседикчи эрге-чагырганың органнарынче чорудар.

5. Күүседикчи эрге-чагырганың органнары киирген саналдарны сайгарып көөр, күрүне өнчүзүн хуужудар талазы-биле кирген санал бүрүзүнүң ажыктыының болгаш ажыктыг эвезиниң үндезининге дүүштүр бо чылдың август 1-ден орай эвес яамыже эгидер.

Күрүне өнчүзүн хуужударының ажыктыының болгаш ажыктыг эвезиниң үндезининге, хуужудулга дугайында шупту саналдарны саазынга болгаш магниттиг чедирикчилер-биле күүседикчи эрге-чагырга органнарынче киирер.

Республиканың күрүненің каттышкан бүдүрүлгелерин хуужударының ажыктыының болгаш ажыктыг эвезиниң үндезининге хуужудулга дугайында саналдарны №1 капсылгага дүүштүр киирер,Тыва Республиканың күрүне өнчүзүнде турар, ажык акционер ниитилелдерниң акцияларын хуужударын — бо капсылганың №2 хевиринге,өске-даа өнчүлерни хуужударын-хуужудуп турар өнчүнүң балансылыг өртээ болгаш байдалын айыткан хостуг хевиринге киирер.

6. Чурумнуң 5-ки пунктузунга дүүштүр саналды алган соонда, яамы күрүне өнчүзүн хуужударының ажыктыының болгаш ажыктыг эвезиниң үндезининге бодунуң түннелин үндүрер.

7. Күрүне өнчүзүн хуужударының ажыктыынга хамаарыштыр маргылдаалыг айтырыг тургустунуп келгенде, яамы бо чылдың сентябрь 10-дан орай эвес, күүседикчи эрге-чагырганың сонуургалдыг органнарының киржилгези-биле чөпшээрежилге хуралын эрттирер.

8.Күрүне өнчүзүн хуужударының планының (программазының) прогнозунуң төлевилелин яамы тургузар болгаш ийи кезектен тургустунар.

Программаның бирги кезээнге, хуужудулга адырынга күрүне политиказының угланыышкыны турар,ээлчеглиг чылда күрүне өнчүзүн хуужударының сорулгалары,экономиканың структурлуг өскерлиишкининге хуужудулганың салдарының прогнозу, ооң иштинде экономиканың адырларынга таарымчалыг (эргелеп-башкарар адырга) болгаш республика өнчүзүн сатканындан алган акша-хөреңгини Тыва Республиканың республика бюджединче киирериниң прогнозу кирер.

Программаның ийиги кезээнге, республиканың күрүненің каттышкан бүдүрүлгелериниң экономика адырларының талазы-биле бөлүктээн даңзызы кирер,Тыва Республиканың күрүне өнчүзүнде турар ажык акционер ниитилелдерниң акциялары болгаш өске-даа өнчүнүң таарымчалыг байдалын база ону хуужударын бодап турар хуусаазы.

Оларны эргелеп-башкарарынга («алдын акциялар») Тыва Республиканың киржир тускай эргезин ажыглаар дугайында шиитпирни хүлээп алырынга хамаарыштыр, ажык акционер ниитилелдер кылдыр тургустунган, республиканың күрүненің каттышкан бүдүрүлгелери болгаш ажык акционер ниитилелдерни база ийиги кезээнге айтыр.

9. Республиканың күрүненің каттышкан бүдүрүлгелериниң характеристиказынга дараазында медээлерни киирери албан;

а) республиканың күрүненің каттышкан бүдүрүлгелериниң ады болгаш турар чери:

б) ооң ажылдакчыларының ортумак саны;

в) кол өнчү-хөреңгиниң балансылыг өртээ.

10. Тыва Республиканың күрүне өнчүзүнде турар ажык акционер ниитилелдерниң акцияларының характеристиказынга кирер чүүлдер;

а) ажык акционер ниитилелдиң ады болгаш турар чери;

б) ажык акционер ниитилелдерниң ниити акцияларының санындан Тыва Республиканың үлүүнге хамааржыр акциялар, бир эвес акцияның үлүү 00,1 хуудан эвээш болза, айыттынган акцияларның саны;

в) хуужудулгага кирер акцияларның саны, ажык акционер ниитилелдиң ниити акциязының санынга, ол айыттынган акцияларның үлүү (акцияның үлүү 0,01 хуудан эвээш болза, айытпас).

11.Өске-даа өнчүнүң характеристиказынга ады, турар чери, өнчүнүң угланыышкыны албан турар.

12.Тыва Республиканың Чазааанче киирерінге чедир төлевилелдиң программазын,Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы болгаш Тыва Республиканың Экономика яамызы болгаш Федералдыг Монополияга удур албан-биле дугуржур.

Программаның төлевилелиниң талазы-биле маргылдаалыг айтырыг тургустунуп келгенде, яамы бо чылдың октябрь 5-тен орай эвес чөпшээрежилге хуралын эрттирер;

13. Яамы бо чылдың октябрь 15-тен орай эвес Тыва Республиканың Чазааанче программаның төлевилелинге дараазында документилерни киириштир киирер;

а) республика өнчүзүн хуужудары ажыктыының азы ажыктыг эвезинге үндезилеп хуужудар дугайында саналды Чурумнуң 4-кү пунктузунга дүүштүр долдурар;

б) акционер ниитилелдиң акцияларынга Тыва Республиканың өнчүзүнүң эргезин бадыткап турар акционерлерниң даңзызындан ушта бижидилге;

в) республика өнчүзүнүң өске-даа объектилериниң республика өнчүзүнүң даңзызындан ушта бижидилге.

14. Программаның төлевилелин Тыва Республиканың Чазааның хуралынга сайгарып чугаалажыр болгаш ооң документиде коштунган составы-биле Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазынче чорудар.

Программага өскерилгелерни киирер дугайында саналды амгы Чурумга дүүштүр яамы ажылдап кылыр.

Тыва Республиканың Чазааның 1998 чылдың октябрь 23-те «Тыва Республиканың Тудуг болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агыйын хөгжүдериниң талазы-биле күрүне комитединиң дугайында Дүрүмнү болгаш ооң структуразын бадылаарының дугайында» № 673 доктаалын күжүн чидирген деп санаарының дугайында

2006 чылдың сентябрь 12 № 1080 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазааның 1998 чылдың октябрь 23-те «Тыва Республиканың Тудуг болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агыйын хөгжүдериниң талазы-биле күрүне комитединиң дугайында Дүрүмнү болгаш ооң структуразын бадылаарының дугайында» № 673 доктаалын күжүн чидирген деп санаар.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Тыва Республиканың девискээринге 2006 чылда чоруткан Бүгү-россияның көдээ ажыл-агый чизезиниң баш бурунгаар түннелдериниң дугайында

2007 чылдың август 28 №836 Кызыл хоорай

2005 чылдың июль 21-де «Бүгү-россияның көдээ ажыл-агый чизезиниң дугайында» №108 Федералдыг хоойлуга дүүштүр Тыва Республиканың девискээринге көдээ ажыл-агый чизезин чоруткан.Бирги чадазын 2006 чылдың июль 1-ден 25-ке чедир республиканың үнүштер өстүрер кожууннарының девискээринге эрттирген,ийиги чадазын 2006 чылдың октябрь 15-тен ноябрь 8-ке чедир одар оттаар мал ажылы сайзыраан кожууннарның девискээринге эрттирген.

Чизеге белеткел ажылдарынга күрүненің статистика органнарындан аңгыда, Тыва Республиканың Чазааның, Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының, Шимчевес өнчүнүң объектилер кадастрының федералдыг агентилелиниң Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң, Россияның Үндүрүглер болгаш чыылдалар талазы-биле яамызының Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң, кожууннарның болгаш Кызыл, Ак-Довурак хоорайларның чагыргаларының төлээлери идепкейлиг киришкеннер.

Чизениң объектилер дугайында медээлерин чыырынга 457 кижи киришкен, көдээ ажыл-агый талазы-биле угланыышкынныг, чаңгыс чер-чурттугларын эки билир кижилерни, хоорайларның болгаш көдээ черлерниң чурттакчыларын колдуунда киириштирген.

Бүгү-россияның көдээ ажыл-агый чизезин эрттиреринге Күрүне статистиказының федералдыг албанының Тыва Республика талазы-биле девискээр органы 25,9 млн. рубльди чарыгдаан. Ажылдаар черлер, транспорт арендазынга, харылзаа болгаш камгалал ачы-дузазынга чарыгдалдарны эгидер сорулга-биле федералдыг бюджеттен үндүрүп берген 4,1 млн. рубльдиң субвенциязын шиңгээдип алган.

Белеткелдерни чорудар хемчеглерниң үезинде билдингени болза,чизеге 476 көдээ ажыл-агый организациялары, 139 арат (фермер) ажыл-агыйлары, 41 хуу сайгарлыкчылар, 52,2 муң чурттакчы чоннуң ажыл-агыйлары болгаш сайгарлыкчы ажыл чорутпайын турар хамаатыларның 26 каттыжыышкыннары, көдээ ажыл-агый ажыл-чорудулгазын боттандырып чорудуп турар 5,2 муң га чер участоктары киржир турган.

Баш удур бердинген медээлер-биле чизеге 590 көдээ ажыл-агый организациялары, 175 арат(фермер) ажыл-агыйлары, 51 хууда сайгарлыкчылар, чурттакчы чоннуң 54,8 муң ажыл-агыйлары, 7,8 муң га чер участоктуг, 6,3 муң га участокту шиңгээдип алган, сайгарлыкчы ажылды чорутпайын турар 38 каттыжыышкыннар киришкеннер.

2006 чылда 491 организация көдээ ажыл-агыйның ажыл-чорудулгазын боттандырып чорудуп турган,ол чизеге киришкен көдээ ажыл-агый организацияларының ниити санының 83 хуузу, 99 арат ажыл-агыйлары болгаш сайгарлыкчыларның (44 хуузу) болуп турар. Ажылдап турар көдээ ажыл-агый организацияларының арат (фермер) ажыл-агыйларының болгаш сайгарлыкчыларның чизени чорудуп турар хүнде Сибирь федералдыг округка үлүү ооң ниити санындан дес-дараалаштыр 71 болгаш 41 хуу болган.

Республиканың көдээ ажыл-агыйында колдуунда биче бүдүрүлгелер колдап турар (ажылдап турар көдээ ажыл-агый организацияларының 53 хуузу). Көдээ ажыл-агыйга бүдүрүлгезинге хамаарышпас организацияларның, көдээ ажыл-агый талазы-биле дузалал ажыл-агыйлары бодунуң хевирин чидирбээн, көдээ ажыл-агый организацияларының ниити санында оларның деңзигүүрү 31 хуу чедип турар.

2006 чылда көдээ ажыл-агый продукциязын бүдүрер сорулгазын чурттакчы чоннуң ажыл-агыйларының 99,8 хуузу аъш-чем-биле бодун хандырары кылдыр демдеглээн,13,6 хуузун — акша-хөреңгиниң немелде дөстери,чурттакчы чоннуң ажыл-агыйларының үүгле 0,4 хуузун — акша-хөреңгиниң кол дөзү деп демдеглээн.

Шимчевес өнчүнүң объектилер кадастрының федералдыг агентилелиниң Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң берген медээзи-биле алырга, 2006 чылдың январь 1-де байдал-биле 1660,6 муң га черни көдээ ажыл-агый бүдүрүлгези-биле ажылдап турар бүдүрүлгелер, организациялар болгаш хамаатылар ажыглап турар, ооң иштинде 1244,6 муң га — көдээ ажыл-агыйның ажыглалдыг черлери, оон 1128 муң га — мал одары болгаш 68 муң га — тараа шөлү.

Чизениң медээзиниң талазы-биле алырга, ажыл-агыйларның шупту деңнелинде ниити чер шөлү 1422,6 муң гектар болган, ооң иштинде 1142,8 муң га азы 80 хуузу — көдээ ажыл-агыйның ажыглал черлери болур.Чизеже кирген 590 көдээ ажыл-агый организацияларының 32-зи, чизеже кирген 226 арат (фермер) ажыл-агыйларының болгаш хуу сайгарлыкчыларның 12-зинде чер шөлү чок болганы демдеглеттинген.

Көдээ ажыл-агый организацияларында ажыглап турар 914,7 муң гектар көдээ ажыл-агыйларның ажыглал черлери турар, а арат (фермер) ажыл-агыйларында болгаш хуу сайгарлыкчыларда — 20,1 муң га.

Көдээ ажыл-агый организациялары, Тыва Республиканың көдээ ажыл-агыйның шупту ажыглал черлериниң 80 ажыг хуузун ажыглап турар хирезинде, (ооң иштинде 87 хуузу тарылга шөлү), 2006 чылда республиканың көдээ ажыл-агый продукциязының үүгле 9 хуузун бүдүрген,а көдээ ажыл-агыйның ажыглал черлериниң 18 хуузун ажыглап турар (тарылга шөлү — 9 хуу), чурттакчы чоннуң ажыл-агыйлары шупту көдээ ажыл-агый продукциязының 90 хуузун бүдүрген.

Республикада черни ажыктыг эвес ажыглап турарын дараазында фактылар бадыткап турар, көдээ ажыл-агый организациялары бодунуң ажыглал черлерин херек кырында үүгле 68 хуузун ажыглап турар, арат (фермер) ажыл-агыйлары 45 хуузун,Сибирь федералдыг округ талазы-биле көдээ ажыл-агыйның ажыглал черлерин 71 болгаш 80 хууга чедир ажыглап турар. Ниитизи-биле республикада 309,6 га көдээ ажыл-агыйның ажыглал черлерин ажыглавайн турар, ооң 289,2 муң газы көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң ажыглалында 11 муң гектары — көдээ ажыл-агыйда хаара туттунган арат (фермер) ажыл-агыйларында болгаш сайгарлыкчыларга хамааржыр.

Отчеттуг чылдың медээлери-биле алырга, 2006 чылда көдээ ажыл-агыйның тарылгазын шупту ажыл-агыйлар 27,3 муң гектарга, ооң иштинде тараа культураларын — 15,4 муң га, картофель — 4,1 муң га, ногаа — 1,2 га,мал чеминиң культураларын — 6,6 муң гага чоруткан. Республиканың шупту тарылга шөлдериниң 69 хуузу көдээ ажыл-агый организацияларының үлүүнге, арат (фермер) ажыл-агыйларынга болгаш хуу сайгарлыкчыларга — 1 хуузу болгаш чурттакчы чоннуң ажыл-агыйларынга — 30 хуузу хамааржыр.

Чизениң баш удур бердинген медээлери-биле алырга, Тыва Республиканың көдээ ажыл-агыйының ажыглаар черлериниң 24 муң га черинге көдээ ажыл-агыйның культураларының тарылгазын чоруткан. Шупту ажыл-агыйларның тарылга шөлдериниң структуразында тараа культуралары шупту тарылга шөлдериниң 69 хуузун, мал чеми — 17 хуузун, картофель — 12 хуузун, ногаа болгаш арбуз, дыня, тыква тараан шөлдер — 2 хуузун эзлеп турар. 2006 чылдың дүжүдүнде тарылга шөлдерин ажыл-агыйлар аайы-биле көргүзерге мындыг болган: 76 хуузу көдээ ажыл-агый организацияларынга, 22 хуузу чурттакчы чоннуң ажыл-агыйларынга болгаш арат (фермер) ажыл-агыйларга үүгле 2 хуузу хамааржып турар.

Республиканың шупту ажыл-агыйларында мыйыстыг бода малдың баш саны 118,6 муң баш болган, эрткен отчеттуг чылда 115,4 муң баш турган, хой болгаш өшкү — 747,2 муң баш, 2005 чылда 902,8 муң баш турган, хаван — 22,6 муң баш, 2005 чылда 36,2 муң баш, чылгы — 25,4 муң баш, 2005 чылда 28,8 муң баш, куш — 37,8 муң баш, 2005 чылда 14,5 муң баш турган.

Көдээ ажыл-агый организацияларында мыйыстыг бода малдың 14 хуузун тудуп турар (эрткен чылдың отчеттуг медээзи-биле алырга, 19 хуу турган), хой болгаш өшкүнүң 36 хуузу (эрткен чылын 44 хуузу турган), хаванның 10 хуузу (3 хуузу) болгаш куштуң 1 хуузу (2 хуузу) онаажып турар. Чурттакчы чоннуң ажыл-агыйларынга, мыйыстыг бода малдың 85 хуузу (эрткен чылгы отчеттуң медээзи-биле ажыл-агыйларның шупту деңнелинге, малдың ол хевириниң 80 хуузу онаажып турган), хой болгаш өшкүнүң 62 хуузу (эрткен чылын 55 хуузу турган), хаванның 89 хуузу (96 хуузу) куштуң 99 хуузу (97 хуузу) онаажып турар. Чылгының ниити баш санының 77 хуузун чурттакчы чон тудуп турар, ивиниң 61 хуузу көдээ ажыл-агый организацияларынга онаажып турар.

Көдээ ажыл-агый организацияларын болгаш арат (фермер) ажыл-агыйларын бөлүктеп көргүзерге, көдээ ажыл-агый организацияларының 40 хире хуузу болгаш арат (фермер) ажыл-агыйларының 33 хуузу шуут мыйыстыг бода мал тутпайын турар. Чурттакчы чоннуң 47,1 муң ажыл-агыйларының үүгле 27 хуузу мыйыстыг бода малды тудуп турар.

2006 чылда эрткен Бүгү-россияның көдээ ажыл-агый чизезиниң түннели көдээ ажыл-агыйның структуразының болгаш ооң кол характеристиказының дугайында долу болгаш шын медээлерни берип турар, бар турган күштерни тодарадырынга болгаш ооң курлавырларын ажыглаар арганы берип турар, көдээ ажыл-агый бүдүрүкчүлериниң даңзызын тургускан. Көдээ административтиг тургузуглар талазы-биле бир дугаар кыска түннелдерни алган, ол медээлерге үндезилеп, тус чер ботбашкарылга органнары көдээ ажыл-агый адырын ажыктыг эргелеп-башкарарынга шиитпирни хүлээп ап болур.Чизениң медээлери бүзүрелдиг прогнозту тургузарынга,көдээ ажыл-агыйның хөгжүлдезинге перспективтиг үр хуусаалыг, ажыктыг стратегияны ажылдап кылырынга, политиктиг болгаш эргелеп-башкарар шиитпирлерни хүлээп алырынга кол үндезин болур.

2006 чылдың чизезиниң баш бурунгаар түннелдерин сайгарып көргеш, Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың девискээринге 2006 чылда эрткен Бүгү-россияның көдээ ажыл-агый чизезиниң баш бурунгаар түннелдериниң дугайында Күрүне статистиказының федералдыг албанының Тыва Республика талазы-биле девискээр органының удуртукчузунуң оралакчызы С.Н.Ламоченконуң информациязын хүлээп алыр.

2. Күрүне статистиказының федералдыг албанының Тыва Республика талазы-биле девискээр органы (Талтаева), Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы (Ендан), Шимчевес өнчүнүң объектилер кадастры федералдыг агентилелдиң Тыва Республика талазы-биле эргелели (Кара-Сал), муниципалдыг тургузуглларның чагыргалары-биле кады Бүгү-россияның көдээ ажыл-агый чизезиниң баш бурунгаар түннелдерин тодарадып көөр болгаш 2007 чылдың сентябрь 1-ге чедир чизениң баш бурунгаар түннелдериниң талазы-биле аналитиктиг материалды белеткээр.

3. Күрүне статистиказының федералдыг албанының Тыва Республика талазы-биле девискээр органы (Талтаева) 2007 чылдың сентябрь 1-ге чедир чизезиниң баш бурунгаар түннелдериниң талазы-биле аналитиктиг материалды белеткээрин сүмелээр.

4. Культура болгаш информация политиказының яамызы (Донгак) Тыва Республиканың девискээринге 2006 чылда эрткен Бүгү-россияның көдээ ажыл-агый чизезиниң түннелин албан езузу-биле парлаарын хандырар.

5. Бо доктаалдың күүселдези дээш контрольду Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының комплекстиг социал экономика хөгжүлдезиниң эргелелинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чер болгаш өнчү-хөреңги хамаарылгаларының яамызының дугайында Дүрүмге өскерилгелер киирер дугайында

2007 чылдың июнь 19 №671 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1.Тыва Республиканың Чазааның 2007 чылдың май 14-те №591 доктаалы-биле бадылаттынган Тыва Республиканың Чер болгаш өнчү-хөреңги хамаарылгаларының яамызының дугайында Дүрүмге дараазында өскерилгелерни киирер:

1)1пунктуну дараазында эдилгелиг киирер:

«1.Тыва Республиканың Чер болгаш өнчү-хөреңги хамаарылгаларының яамызы (моон ыңай—Яамы) Тыва Республиканың өнчү-хөреңгизин эргелеп-башкарар, чаңгыс аай күрүне политиказын чорудар болгаш нормативтиг-эрге-хоойлу таарыштырылгазының талазы-биле ажыл-хүлээлгелерни боттандырар, ооң иштинде чер хамаарылгаларының талазы-биле, өнчү-хөреңги болгаш чер хамаарылгаларынга күрүне ачы-дузазын чедирер ажыл-хүлээлгелерни база эрге-хоойлуларны ажыглаарының албан-хүлээлгелерин күүседир Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органы болур.»;

2)31 пунктуга дараазында абзацтарны немээр:

«Тыва Республиканың адырлар яамыларыбиле дугуруштунганын езугаар Тыва Республиканың күрүненің унитарлыг бүдүрүлгелериниң удуртукчуларын күштүг бооп турар күш-ажыл хоойлужудулгаларынга база күш-ажыл эргезиниң нормаларын доктаадып турар нормативтиг өске-даа эрге-хоойлу актыларынга дүүштүр эрге-дужаалдарынга томуйлаар, оларның-биле күш-ажылчы керээлерни чарар, өскертир болгаш соксадыр;

Тыва Республиканың күрүненің унитарлыг бүдүрүлгелериниң кол бухгалтерлерин ажылга хүлээп алырын, оларның-биле күш-ажыл керээлерин чарарын, өскертирин болгаш соксадырын дугуржур.».

2.Бо доктаалды «Шын» база «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Прокурор хыналдалары

ШАЛЫҢ ТӨЛЕВЭЭНИ ДЭЭШ ШИИДЕР

Тывада байдал кандыгыл?

Россия Федерациязының Чиңгине прокуратуразы чурттуң субъектилеринде бодунуң албанының удуртукчуларындан хамаатыларның эргелерин сагыырын хандырарын шыңгыырадырын негээн. Ылаңгыя чурттуң Конституциязының 37 чүүлү-биле быжыглаттынган хамаатыларның кылган ажылы дээш төлевир алыр эргезинге ол хамааржыр. Бөгүн Россияда 400 муң ажыг кижи ажыл төлевирин чогуур үезинде албайн турар. Бүгү чуртта прокуратура органнары ажыл төлевирин саададыр чорук-биле демиселди үргүлчүлевишаан. Сибирь федералдыг округта ажыл төлевирин саадаткан дээш 29 кеземче херээн оттурган. 10 удуртукчу шиитпирген, 46 удуртукчу ажылындан хостаткан. Ажыл төлевириниң өрезин төлээр талазы-биле байдал Тывада кандыгыл?

Күрүнеиң федералдыг статистика девискээр органының Тыва Республикада албанының медээзин езугаар алырга, бо чылдың август 1-ге чедир ажыл төлевириниң талазы-биле 26 организацияның өрези 39 млн. 206 муң рубль болган. Ооң иштинде тус черниң бюджединден чедир акшаландырбааныдан Чөөн-Хемчик кожуунда өреніиң түңү 143 муң рубль, Сүт-Хөл кожуунда—71 муң, Кызыл хоорайда—757 муң рубль.

Каа-Хем, Өвүр, Тес-Хем, Тере-Хөл кожууннар ажыл төлевириниң өрезин төлээр үезин саадаткан. Өрелерниң дыка хөйү колдуунда буураашкынга таваржырының кырында келген бүдүрүлгелерге онаажып турар. Чижээ, «Тыва дагдүгү» ажык акционер ниитилелинде ажыл төлевириниң өрези ниити республиканың өрезиниң 35 хуузун ээлеп турар, тодаргайлаарга, ооң түңү 13,7 млн. рубль.

Албан организацияларга, бүдүрүлгелерге хөй түңнүг өрелерниң чыглы бээр чылдагааннары: оларның бодунуң акша-хөреңгизиниң чогу, ажылы сезоннуг хевирлиг, орулга чок болганыдан буураашкынга таваржып турар. Чаа-Хөл кожуунуң прокурору Михаил Монгуш «Чаа-Хөл чылыг» күрүнеиң каттышкан бүдүрүлгезиниң ажылчыннарының ажыл төлевириниң өрези ооң удуртукчузунуң буруузундан болган деп түңнелди үндүрген. Чылыгны ажыглааш, ону төлевээн өрелиг чурттакчылардан ону төледип алыр хемчеглерни ол албаан, ажыл төлевириниң өрезин төлээр немелде акша орулгазы киирип алыр ажылды ол чорутпаан. Ынчангаш прокурор бүдүрүлгениң ажылдакчыларының шалың өрезин дүрген төлээр хемчеглерни алырын удуртукчудан негээн.

«Куш фабриказы» күрүнеиң каттышкан бүдүрүлгезиниң даштыкы удуртукчузу тускай доктааткан хоойлуну хажыдып, күрүнеиң статистиктиг хайгааралдарын чорударынга херектиг куш-ажыл төлевириниң өрезиниң дугайында медээни бербээнин Кызыл кожуунуң прокурору Артур Монгуш илереткеш, удуртукчуга хамаарыштыр административтиг хемчегни онаар дугайында доктаалды белеткээн.

Прокурорлар хыналдаларының түңнелдеринге хамаарыштыр алган хемчеглер хамаатыларның куш-ажыл эргелериниң хажыдыышкыннарының чамдыызын чайладырынга салдарны чедирген. Кызыл хоорайның, Бии-Хем кожуунуң прокурорларының хыналдаларында күүсеттинген чүүлдер бар. «Тываавиа» күрүнеиң каттышкан федералдыг бүдүрүлгезиниң ажылдакчыларының эргелерин камгалап, Кызыл хоорайның прокурору Эдуард Орешков хоорай судунче 2,8 млн. рубль түңнүг өреге хамаарышкан 66 негелдени чоруткан, оларның шуптузу күүсеттинген. Бии-Хем кожуунуң прокурорунуң хүлээлгезин күүседип турар Лариса Саттың судче чоруткан 40 негелдези шуптузу шиитпирлеттинген. Кызыл кожуунуң прокурору Артур Монгуш «Фест» хуу бүдүрүлгениң директорунуң ажылдакчыларынга ажыл төлевирин төлеп бербейн турарын барымдаалааш, ооң директорунга хамаарыштыр РФ-тиң Кеземче хоойлузунуң 145.1 чүүлү-биле кеземче херээн оттурган.

Республиканың прокуратура органнарының ап чоруткан хемчегериниң түңнелинде бо чылдың август 1-ге чедир ажыл төлевириниң өрезинге 32 млн. рубльди төлээн, ооң иштинден 9 миллион рубль ажыг түңнүг өрени июль айда төлээн.

Тыванын прокуратура органнары август эгезинге чедир РФ-тиң Куш-ажыл хоойлузун хажыдып, шалыңны төлеп бербейн турарларның дугайында 173 негелдени судтарже киирген. 55 бүдүрүлге удуртукчузуга бо талазы-биле сагындырыгларны берген. 3,9 млн. рубль түңнүг ажыл төлевириниң өрезин эгидип бээри-биле 196 хамаатының негелде билдириишкиннерин судче киирген. 76 административтиг херекти оттурган. Республиканың Күрүнеиң куш-ажыл инспекциязы буруулуг удуртукчуларны 111500 рубльге торгаан.

Хамаатыларның эргелерин камгалаары—прокуратураның ажыл-чорудулгазының бир кол угланыышкыны. Ынчангаш шалың өрезин төлээринче улуг кичээнгейни салып турар. Шалың төлээрин саададыры дээрге, кем-херек үүлгедиишкининиң өзеринге салдарлыг бооп болур.

Ажылдакчыларының шалыңын ийи азы оон хөй айларда төлевээн удуртукчуну 120-ден 500 муң рубльге торгаар. «Россия Федерациязының Кеземче хоойлузунуң 145.1 чүүлүнге өскерилгелер киирер дугайында» чурттуң Президентизи В.В.Путинниң бо чылдың июль 24-те ат салган Хоойлузунда ындыг шыңгыы негелде салдынган. Бир эвес удуртукчу ажылчыннарының шалыңын өжегээр төлевээнинден коллектив элээн нарын бергедээшкиннерге таварышкан болза, ону чеди чыл чедир хосталгазын казып шиидер. Ол ышкаш ажыл төлевиринге хоойлуну хажытканы дээш, күрүне бүдүрүлгелериниң, организацияларының удуртукчулары-биле дөмей сайгарлыкчыларны, кижилерни база торгап болур.

Василий КРИВДИК.

Көшпес хем

Чон төөгүлүг, чода сөөктүг

Эзир кашпал хаяларын, дуруяа шынаазын, өдүрек суун мактап ырлаар дижир. А кижи чер-чуртун, төрел чонун, ынакшылын алгап ырлаар.

«Көшпес хемим бодап кээрге,
Көктүг-шыктыг сериин-не ийин.
Көвей чонум бодап кээрге,
Хөөрештиг, солун-на ийин» — деп, сезен ийи харлыг кырган ием химиренип ырлап ора, карааның чажы бүлдеңейни бээрге, иштихөңнүм саргып келгилээр. Хоорайда ажы-төлүнүң аразында чурттап орза-даа, ал сагыжы төрээн черинде, төрел чонунда. Ооң назыны кызыл-хүннеп, даг артынче ажарының кырында келген-даа болза, Көшпезин, Манчүрээн сактып, ооң аныяк үезинде аңаа кымнар чурттап чораанын чугаалап, оларның ажы-төлүн бо-ла айтырып оргулаар кижи. Авамның чугаазындан Көшпес дугайында шору билип алган мен.

Ийе харын, чаңгыс ыяш арга болбас, чаңгыс кижи чон болбас. Алдан-Маадыр сумузунда төөгүлүг Оргу-Шөлде тураскаалда, тура халыышкын үндүргеш, бажын кестирген алдан-маадырларның даңзызында Көшпес, Манчүректен кижилер база бар. Оозун бодап көөрге, тура халыышкын үезинде ол чер кижилери анаа көрүп орбаан дээрзи илдең.

Көшпеске чурттап чораан кижилерни, оларның амгы салгалын, бодум шаамче база шору билир мен. Тыванын чурт чуруун көрүп ораргa, шапкын Ак хемче агып кирген Манчүрек, Баян-Кол хемнериң ортузунда бичии ыргакдагыр шыйыг бар. Ады-даа чок. Ол болза Көшпес хем-дир. Каас-чараш, кат-тооруктуг, аң-меңниг ол тоскут хемге шаг-шаандан бээр, колдуунда Ондарлар чурттап чораан чүве эвеспе. Ооң соонда ол-бо черлерден күдээ-хүреген, келин-кенээт дээш кудалажып келген кижилерден Монгуштар, Ооржактар, Сарыгларлар дээш, өске-даа төрел-бөлүк немежип холушкан хевирлиг. Хем бичии тоскут болгаш аалдар хар эриирге кыштаандан хем унунче көжүп аар. Чазаг, чайлаг, күзег деп хөй көжүп турар черлер чок. Ынчангаш-ла хем «Көшпес» деп атка чедингени ол боор.

Хемниң аксындан эгелеп бир дугаар адыры Алдыы-Ары-Дагга Шурженей Ондарның аал-ораны чурттап чораан чүве-дир. Оларның хөй ажы-төлү республикада билдингир кижилер. Александра Шурженеевна Алдан-Маадыр сумузун хөй чылдарда удуртуп, суурнуң социал хөгжүлдезинге улуг үлүг-хуузун киирген. Хөвең, Чечек Шурженеевналар хоочун башкылар, Оюн-оол Шурженеевич хоочун эмчи, Дээди Хуралдың депутады турган, Зинаида Шурженеевна амгы үеде Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының депутады, комсомол, партия органнарынга хөй чылдарда ажылдап келген. Өскелерни-даа адап болур. Оларның ажы-төлүнүң ажы-төлү катай бүдүн арбан-суму чыгыы апарган.

Ол адырның үстүнде Үстүү-Ары-Дагның адаккы кыштагга Сырбай Ондарның аал-ораны чурттап чораан. Оларның ийи дугаар уруу, мээң авам хөй уруглариның иези. Мээң ачам Монгуш Кылбак-биле аңаа өг-бүле болган. Мен ол кыштагга төрүттүнген кижи бооп-тур мен. Бистер база эвээш эвес улус бис. Бистерниң салгалывыс база хөй. Оларның аразында делегейни дээскиндир ырлап чоруур кижи-даа бар-ла.

Ол-ла адырның бажында, деспек кырында өдекке Кенден Ондарның аал-ораны турган чүведир. Оларның оглу Алдын-оол Ондарович Кенден Сүт-Хөл кожуунну удуртуп, ТР-ниң көдээ ажыл-агый сайыдының оралакчызынга, амгы үеде федералдыг албан черин удуртуп чор.

Шүүлүг-Ойга Көк-оол дээр хамның аал-ораны чурттап чораан дээр. Оларның оглу Бүүлең Баян-Колга сарлык кадарып чораанын билир мен. Булуктуг-Ойга Ондар Хелиң дээрзиниң аалы турган. Ооң оглу Идамның бир оглу Марат-оол Идамович Ондар курлавырда полковник, амгы үеде «Чаңгыс аай Россия» партиязының Тывада салбырының күүском даргазы ол ийин. Хелиннің уруунуң уруу, культура ажылдакчызы, Кызыл хоорайның мэриниң кадайы Зинаида Сундуевна Доңгак ол-ла болгай. Узун-Ойга Сенди-Лама, Боъш-Даггa Ооржак Чодур кыштап турганнар. Оруктуг-Ойга Хам-Кадай (Соңза) чурттап чораан дээр. Шыырак дээн хам эвеспе. Бир катап авамның ачазы кырган-ачам, аныяк тургаш, ол хам дыннап турда:

Шолук каъттың аргазынга
Хектен дора этпес-ле мен.
Соңза хамның дүнгүрүнге
Хамдан дора хамнавас мен — деп кожамыктапкаш, ишти хеверип, хамга ат кылдыртыр часкан кижидир.

Боъш-Даг дужунда Даштыг-Каътка Шактаржап Ондарның кыштаа турган. Ооң оглу Коошпалык чер-чурт ээлеп, Көшпеске малмаганны чоокка чедир азырап чораан.

«Бистиң төреливис болур Ондар Баартаң дээр акывыс чораан. Ол аныяанда-ла бурунгаар көшкен. Ооң бир уруун судья Долгар дээр чораан. Ам та кайда ыйнаан» — деп авам сактып орар. Ийе харын, суд органының хоочуну Долгар Ондаровна хоорайда чиик-сергек чурттап чоруур дээрзин билир мен. Ойдуп Ондарович деп эртемден база бар болгай.

Социалистиг Куш-ажылдың Маадыры Дажы-Намчал Ооржак Көшпеске кыштап чорду. Оларның бир оглу Херел-оол Дажы-Намчалович педагогика эртемнериниң доктору, профессор, ТывКУ-да ажылдап чоруур болгай. Көшпес хемден укталып үнген кижилерниң чүгле чамдыызын сактып адааргa, мындыг-дыр.

«Алдан-Маадыр» совхоз турда, Көшпестиң аңгы хойжу бригадазы турган. Ой-чик санай малчын кыштагларга та чеже малмаган турган чүве. Ам чүгле каш санныг хуу кижилер хемни ээлеп чоруур дээр-дир. Хөгжүлдениң дедир чылганын көрбес бе.

Акче кирген аксында чодураалыг, бажында кат-тооруктуг, ай-бестиг, аң-меңниг Көшпес хемден укталып үнген кижилер чыглып, хемни дагып, ажы-төлүнге көргүзери күзенчиг.

Амгы байдалда ээнзиреп, хөөн чок хөгжүм херексели дег апарган Көшпес хем, хөөн кирип, хөөмейсыгыттың адаанга мөгелер хүрежип, аъттарны чарыштырып, каш чүзүн мал-маганның шимээн-даажынга үдеттирген кайгамчык аялгалар куттулуп турар үе келир дээрзинге бүзүрээр мен.

Чырык көрүп, дорукканым Көшпес хемниң дамырактыг кара суу дамырымда агып чоруур.

Алдын-оол МОНГУШ.

Кызыл хоорай.

Өөрүп четтириишкин

КЕМ–ХЕРЕК ҮҮЛГЕДИИ ЧАВЫРЛЫР БООР...

Чоннуң эң таарзынмайн турган оюну – мөлчүкчү ойнаар автоматтар. Ол автоматтарга чон, ажы-төлүвүс хандыкшып, хоорай иштинге корум-чурум дыка-ла баксырай берген турду.

Улус машиназын, бажыңбалгадын, эт-севин садыпкаш, ойнаар автоматтарже акшазын та чежени кийр шуудупкан. Ооң ужун кемхерек үүлгедиглери: өлүрүүшкүннер, үптээшкиннер, оорлаашкыннар та чеже болуп турган чүве. Чонувус мөзү-бүдүш талазы-биле будалып, өг-бүле улус аразында бактажып, аныяктар чонга амыр-дыш бербес, хондурдүндүр ыыт-шимээнниг арагалап, чокшуп-кыржып тура хонар коргунчуг үелер турду.

Ам ук ойнаар автоматтарны хоруп каапкан соонда, улус-чон өөрүп, кудумчуларга чоруурга безин шимээн чок апарды. Корум-чурум ам экижиир дээрзи чугаажок. Бо талазы-биле кончуг шын хоойлуну хүлээп алган Тыва Республиканың Чазааның Даргазынга, Хоойлужудулга палатазының болгаш Улуг Хуралдың депутаттарынга өөрүп четтиргенивисти хөй чон илередип тур бис.

С.ИРГИТ,
Кызыл хоорайның хөй санныг чурттакчыларының мурнундан.

ЧАРАШ-ДАШЧЕ ИЙИГИ АЯН-ЧОРУК

Журналистиң орук демдеглели

БИЕЭГИ-ЛЕ БАШКЫЛАР-БИЛЕ...

Үш чыл бурунгаар Шуйнуң Дустуг-Хем аржааныңдан беш кижи Чараш-Даш тайгазының янзы-бүрү дүрзүлер чуруп каан хуулгаазын даштарын көөр дээш он шак иштинде дылывыс уштундур халышкаш, четпейн барган бис. Дедир чанарда алыр кылдыр дугурушкан машинавыстың келир хүнү чоокшулап келирге, дедир ээр ужурга таварышкан бис. «Шын» солунга «Чараш-Даш тайгазынче аян-чорук» деп чүүлүм үнүп келирге, ону номчаан кижилер мырыңай элдеп-эзин санал киирер болган: «Хей-ле четпээн хиреңерде, ону чоп ыянчыг кылдыр бижий берген силер»— деп, шоодарлары-даа бар. Шагаан-Арыгның чунар-бажыңынга олурумда, бир эр: «Дустуг-Хем аржаанынга үш чыл улаштыр киргеш, чүгле аржаан долгандыр кылаштаар дээрден башка, ооң артында ындыг чараш черлер барын билбээн-дир мен. Кады чоруулу. Машина-багажаны, бензин-керосинни, күш-хүнезинни мен шуптузун харыылаайн»—деп, санал киирген. Шуйга чогаалчылар-биле ужуражылга үезинде бир кырган кадай: «Ол хире чеде бергеш дедир ара ээп келир, хилинчектиг-даа ажы-төлүм-дүр силер, але. Аът-хөлден мен-даа болза берейн, черле ол чараш даштарга четкеш кээп көрүңерем» —деп, бисти кээргеп турган.

Бо күзүн мурнунда-ла халчып турган беш кижи дап бээривиске, ажыл-агыйның, ажы-төлдүң чымыжы дээш бирээвис кызырлып калган. Мырыңай эзеңги кырынга турувуста, «Кызылдан чүгле чаа келдим, чажымда ойнап өскен тайгаларым эргип алыйн, мени эдертип алыңар» — дээш, калган шүлүкчү акывыс Салчак Сарыг-оолдуң—(Чалбыыш Сарыгның) өөнүң ишти Өшкү-Саар Серемааевна башкы коштунчупкан. Ажыы-биле чугаалааарга, мен ол саналды арай сестип хүлээп алдым. Башкы чеден харже кирип турар, ол тайга-сын ажыр та кылаштап алыр, та кылаштап албас чүве. Оон ыңай аажычаңы ол серт-бурт, херек болза, мен ышкаш багай эрлерни чүү-даа чок хөмелеп кааптар деп-ле билип чораан болгаш сезинмес аргажок. Кандыг-чүү-даа болза, беш кижи —улуг туристеривис, Арбай-оол Күжүгетович Баавыл, ооң агайы, чагырга чериниң ажылдакчызы Светлана Иргитовна Самбый-оол, башкы Валентина Балдановна Иргит, эгелеп чоруур туристер Өшкү-Саар Серемааевна Салчак база мен Чараш-Даш кайы сен дээш каттаан улус машиназынга коштунчупкаш, дап-ла берген бис.

ОРУКТУГ-ӨЗЕН

Чыглып чадап тура, орайтааш, Бавыдай бажынга чер ара хонганывысты, орук часкаш, өске өзенде орукче кире бергеш, командиривис Арбай-оол башкының «Россияның туризи» деп адын казыырынга чедип, азып-тенип чорааш, оруувусту арай боорда, өлүр чедип чорааш тып алганывысты төөгүп-даа канчаар. Адак соонда, Шуй хемни чадаг улус кежер көвүрүглеп кешкеш, Оруктуг-Өзенни өрү даады дөъш теп, бодувустуң хире-шаавысты бодап, тап-билээ базып үнүпкен бис. Бай-Тайганың мал-маганы Шуй бажынга сыңышпастап турда, бо орук-биле малчыннар коштуг-комнуг Чараш-Даш тайгаларынче көжүп ажып турган. Светлананың ачазы Самбый-оол Иргиттиң кыр безинге өг ыяжын чүдүргеш, адак бастыкпазын дээш дынын салгара баглааш, бошка салыптарга, ол төнмес-батпас Оруктуг-Өзенни өрү чүүгүн чаңгыс-даа ыяш-дашка үстүрбейн, Сарыг-Каътта чайлаанга чеде берген, ээлерин манап, сула оттап чоруур. Чавыдак, Кошкар-оол, Шаалы ышкаш Тыванның төөгүзүнде арткан алдарлыг колхоз даргаларының бирээзи Кудурукпай: «Сен ырадыр чайлаглаваан, мыя Сарыг-Каътка чыткан, чалгаа сен, Самбый-оол» — дээш, Светлананың ачазының «семиртилге акшазы» дижири 500 рубльди казып кааптар чораан. Бис Оруктуг-Өзенниң бажынга чедир безин бичии дыш ап, бир черге хензиг када шай хайындырып иже каапкаш, чеди шак кылаштажып келген бис.

Моон Шуй, Базарактар, Чаңгыс-Терек ховузу оран дүвү. Оон ыңай та кайнаар көжерге Кудурукпай даргазының сеткилинге чедер чүве, мал кадарган кижилерин деткип-даа, негеп-даа билир чораан болгаш чоннуң сеткилинде тоолчургу чугаа болуп арткан өгбе-дир ийин, але. Амгы үеде мал кадарган кижилер суур чоогундан ыравас, каш чүвезин аңаа тырып алгаш чайлаар, үптээринден, тонаарындан сестир, оларны ырадыр чайлаглаваан сен деп, Кудурукпай ышкаш, негеп турар улус-даа чок,үе-шаг хензиг када таныттынмас кылдыр өскерли хона берген боор чүве-дир.

Оруктуг-Өзенни өрү үнүптерге, орук ортузунда Долгай-Дыт деп чер бар. Шаанда-даа, ам-даа адаа долгажып үнген ол ыяшка доктаап, агын-көгүн баглап, чажыын чажып эртер. Долгай-Дытта бистиң мурнувуста чап чаа чаламалар азып каан болду. Шуй ынаар чурттап чоруур Салчактар төрел бөлүүнүң ажы-төлү, улуу-ла 40 хар четкен аныяктар, күдээлер, кеннээттер 5 аттыг ада-өгбелериниң бурун чуртун сонуургап көөр дээш болап чажыын чажып эрткен.

ЧАЛБЫЫШ-САРЫГНЫҢ ШЫНЧЫ ЭЖИ

Эгезинде чугаа Оруктуг-Өзенниң эң-не шыпшык бажында, Оваалыг-Арттың тайга тазында көк-көк хорумнар аразынга дыш ап олурувуста, кончуг хөглүг, баштак, кажан-даа ундаравас акывыс, шүлүкчү Салчак Сарыг-оолдуң—Чалбыыш-Сарыгның канчаар инек кадарарындан эгелээн. Инек кадарган кижи көрбээн эвес дээш мен эгезинде ол чугааже улуг-ла кичээнгей салбайн олурдум. Ынчалза-даа Чалбыыш-Сарыгның инек кадарары кижиден өске, бир тускай кижи бооп-тур. Кадат ээлчээ келирге, кижи бүрүзүнүң инээниң, молдургазының хар-назынын, өң-чүзүнүн бижик парлаар машинага парлааш, эртен хүлээткен, кежээ хүлээп алган деп ыяап-ла адын салдырар. Инээн кадарарда костюмун, ак хөйленин кеткеш, галстук багланып, шляпазын кедип алыр. Бичии сандайын боду, папказын уйнуу оолак колдуктап чоруур. Одарга баргаш, Чалбыыш бичии сандайынга саадапкаш, шүлүктер бижип олуруптар, инектерин уйнуу бөлүп халып турар. Серемааевна ону хөөрээрге, тайга тазында каттыржып өлүп-ле чыдар бис.

Оон мырыңай 16 харлыг элээди тургаш, канчаар таныжып эгелээнин хөөрээн. Бичии кызыжактар школачы тургаш ургланы бергеш, улаштыр өөрени бээр амгы ышкаш «болбаазын» шаг эвес, ынчан ындыг чаш кижилер бүгү школа билир кылдыр таныжа бээри ол шагның кандыг-даа езу-чурумунга дүүшпес чүүл турган болбайн аан. «Бистиң чалыы, чараш, үүден арыг, чаш хандыкшылывысты ол үеде таптай базып, шугум чыскаалынга тургузуп, хемчег ап, школадан үндүрүппээниңер дээш силерге өөрүп четтирдим, башкы»— дээш, сөөлүнде школавыс директору турган Борис Баадаңович Чюдюкке дискек кырынга олуруп сөгүрээн мен»—деп, Өшкү-Саар Серемааевна чугаалап олурду. Хөйнү көрүп келген, улуг угаан-сарыылдыг кижилер бүгүдениң хүлээп көргени езу-чурумунга чөрүштүр кижи езузунуң нүүрү-биле база чурттап билир чораанын бо бичии чижек безин бадыткап келирдир.

Чалбыыштың күдээлеп келгени база хөктүг кижи-дир. Серемааевнаның авазы, суму даргалап, хереженнер дасыын даргалап чораан ол үениң депшилгелиг кижилериниң бирээзи, эгезинде күдээзин хүлээп албас болган. Кончуг кадай сыгыр-октуг-биле кара боолап, Чалбыыш-биле маргышкан. Кат-иези сереңги хааржааның ортузунче киир салып турган, күдээзи чазып турган. Тараа соктаткан, өкпээргээн эрниң күжү та кайыын мөөннелип келген чүве, согааштың дүвүн оя шаап чорудупкан. Бо назыда тараа соктааш, согааштың дүвүн оя шаап чорудупкан кижи дыннап көрбээн мен, «хүрежип, шүглүп чораан мен» дээрге, улуг-ла бүзүревес кижи мен, аныяанда Чалбыышка күш база турган-на-дыр ийин деп, ынчан харын бүзүреп олурдум. Ооң соонда-ла, катиешкилер найыралдашкан чүве боор оң...

ОВААЛЫГ АРТ, ЧАЙЛАГ-ӨЗЕННЕР

Оваалыгның кырынга үнүп кээрге, долгандыр бүгү девискээр адыш оюунда ышкаш көстүп турар. Тээлиден үнүп турумда, кады тайгалаар эжим Владимир Салчак (Орус Володя): «Эктиң базып, эр шинчиң киирип чорзун»— дээш, сыгыр-октуг чүктедип каан. Ураалап, ол сыгыр-октуг-биле дааштап, салюттадывыс-даа. Салюттавас аргажок. Бис Ховалыг Маадыр-оол, Кончук Валерий, Мариана Сүрүнчап ышкаш, күдай-дээрже кулуксуп үне берген Памир дагларынче үне бербээн-даа болзувусса, бистиң хире-шаавыска Оваалыг артты Памир даглары-биле дөмей чүве-дир.

Оваалыгга чалама баглаг, хей-аът тугу киискидип кааш, оон ыңай дөвүнчүктеп бадыпкан бис. Чайлаг-Өзеннер (бажында казанактарга хонар дээш бажынга үжелээ Арбай-оол Баавыл, Светлана Самбый-оол, мен, соовуста Валентина Иргит, Өшкү-Саар Серемааевна чоруп олурдувус. Соовуста Валентинавыс кыйгыра берген. Ам чүвениң байдалы билдинген, Серемааевнавыс шак турупкан, оон ыңай чоруур аргажок апарган. Тулааланчак шык бажының курбаг черин бодап, майгын тиккен. Чеден харже кирип турар хирезинде бо тайга-таңды же базып үнүп кээр кайгамчык эрес-кашпаг ай угбавыс ойнай-сылдай элдептиг чагыг берген: «Маңаа шыдашпайн барзымза, мээң-биле каяа сөөртүнчүп чоруур силер, маңаа хорумнап каапкаш, ургларымга айтып беріңер, кайгамчык бедик, сагыш-сеткилге чиик, чараш чер-дир. Маңаа чыткай мен аан». Угбавыстың оюн-баштак аажызынга өөрени берген болгаш, каттыржып кагдывыс.

Эртенинде, даң карааңгызында, ам-даа бичии удупса деп даамчырап чыдырымда, дүүн аксы хаашпас орган агайларывыс кижи-даа удудар хире эвес, таңды бажы сыңышпас кылдыр чириледир каттырышкан олурлар. Оон мырыңай Арбай-оол башкыбиле бисти силгип эгеледилер. «Мону, мону көрүңер даан!». Серемааевнаның бичии чүктээр хавын үжээш, өлүп-далып-ла чыдырлар. Ужулза-ла, Кызылдың хөгжүм-шии театры хамаанчок, Кремльдиң Съездилер Ордузунга-даа кедип болур кайгамчык чараш япон ак хөйлең, кедип чоруурга өңгүрү-ле кончуг сарымзык чүвүрну Кызылдан бо аян-чорукка кедер дээш албан-биле садып алган, ону Англияга даараан.Далай кыдыынга агайларның эздин кадырып, хевир-сынын көөргедип кедер эштир хевикупальникти та каяа даараан чүве, ону уштуп эккелгеш, ам мырыңай доңгая кээп дүшкен каттыржып чыдырлар. Эртен, кежээ оялчыктар кыдыы дошталып турар тайгага ону та каяа кедер чүве. Франциягa бүдүрген деп, Серемааевнаны арын-баш шеверлээр хамык-ла нарын хереселдери, будуктары ийи кил хире болган. Ол-ла хамык аян-чорукка бичии-даа ажыглаттынмас кааталгалар аразында бир ажыктыг чүүл – кофе мүн-не бар болган. Шүлүк бижип чоруур кижиниң чанынга чурттап чораан кижи кайыын хөлүн чазар, чогаалчылар кофе ишпейн, чүнү ижер боор. Кончуг угбавыс каяа алзыр ийик: «Мээң рюкзагымны үжээш чүге үндүр октаптаан силер, боттарыңар багыңар-дыр» дээш, Светлана биле Валентинаны буруудадып каан ол-ла-дыр.

ЧАРАШ ДАШТАР

Серемааевна майгынга артар, оон ыңай дөртелээ халчыр болган бис. Муңгаш, Чиңге, Хорумнуг, Оораш, Ортаа, Башкы дээш, шупту-ла бажындан кара суг үнген алды Өзенни бажы-биле одурааш, Илчирбелээрге келген бис. Үш чыл бурунгаар дужувуста ам-даа сарлыктары одарда көстүп чоруур Андрей Салчактың казанаанга быдаа кылып алгаш, халып оргаш ижипкей бис аан дээш пажывысты холувуска тудуп алгаш халчып бадып орган бис. Дүре октапкан илчирбе ышкаш оруктап мээсти куду баткаш, Кара-Кожайның өдээнге келген. Эмин эрттир чиик-тенир дээш чигиривисти, дустуг-даа, хайындырган-даа чагларывысты шуптузун уштуп октапкан болган бис, ам канчаар, изиг сугга чүзү-даа чок кофе эзилдиргеш, хлеб дайнап алгаш, улаштыр халышкан. Халыыр-Сугну кешкеш, даады-ла хавак баары-биле одурааш, ам-на чараш даштарның чыдар черинде келдивис. Мен мурнунда ол чараш даштарны суг иштинде чыдар даштарда дүрзүлер үнүп келген чыдар кылдыр билип чораан мен. Ындыг эвес чүве болган. Тудугга хереглээр дой алыр дээш казып каапкан карьер кандыг ийик, аал коданы арай четпес хире черде оңгарда база-ла дой бар.Чүгле дойнуң өңү көгүлдүр – даг-дүгү-даа ышкаш. Ол дойнуң кырында кандыг-ла-бир миллиметрге чедир хемчээр станокка өттүрүп каан ышкаш, төп-төгерик, улуу мүн ижер чалбак тавак аксы хире, бичиилери шай хандызы тургузар шаажаң хөнек аксындан-даа бичии даштар бар. Кыры көрүнчүк ышкаш дески. Мрамор ышкаш,куулары, чаңгыс аай каралары, кызыл-хүреңнери-даа бар. Эң-не элдептиг чүве дойдан мөөгү ышкаш үнүп келир даштарның арнында – чуруктар. Халбыгыр кулактыг ыт бар, мойнун кегдийти сунуп алган аскыр дагаа бе, куш бар. Чаш өпеяазын дискээниң кырында салып алган аныяк хереженниң чуруу бар. Ол аныяк хереженниң төлүнче эглип алган сынында кижи тайылбырлап шыдавас, Ие кижиниң кайгамчык эргим бүдүш шынары сиңген. Хөй-ле чечектер, бүрүлер, тоолзуг үнүштер чуруктары бар, эрте-бурунгу чажыт бижиктер ышкаш, бир-ле ындыг, кыдат алфавитдаа ышкаш, бижимелдер бар. Улуг улус шаанда маңаа колдуу-ла мал-маган, аң-мең дүрзүлери, харын-даа көшкен аал, инек сагган кижи чуруктары хөй турган деп чугаалажыр. Ам мал-маган, аң-мең чуруктары барык көзүлбес. Ол малгаш адааанда кижи караанга көзүлбес, хуулгаазын чурукчулар, сиилбикчилер бодавыже мал-маган, аң-мең төнүп турарын билип, ам хөй кезиинде-ле НЛО – «ужар-тавактар» хевирлиг чүүлдер чуруур, сиилбиир апарган. Ол «ужар-тавактар» ийи каът, үш каът-даа болгулаар-ла. Үстүнде шыктан ийи судак бичии дырылааш кара суглар агып кирип чыдар бо куу малгаш адааанда кандыг ындыг элдеп күштер сай даштарын каразын кара, куузун куу, кызылын кызыл кылдыр ылгап, ону өң аайы-биле дээрбелеп, таптай бастырып, деп-дески тырыкы кылдыр кезип, кырын күзүнгү кара ышкаш кылдыр хоюглап, аңаа янзы-бүрү чуруктарны чуруп, кижи номчуй албас бижиктерни бижип турар чүве, кара элдеп. Малгаш кырында өскен мөөгү ышкаш кылдыр үндүр октапкан, чедир катпаан даштарның адаанын элезини тоглап турар, малгаш хевээр, үр болу бергеннери даш кылдыр каткылай берген болур. Эрии чоорту чирлип бар-ла чыдар куу дойлуг бо оңгарның чоогунда будун-будун хавак кырында колдуула кара, шыырак кижиниң эргээниң бажы ышкаш «ужар-тавактар» хөй. Хевири, мында кижи караанга көзүлбес ол хуулгаазын чурукчуларның, сиилбикчилерниң чаа эгелеп чоруур өөреникчилери ажылдап турар хире. Бөдүүн, чаңгыс каът бичии «ужар-тавактар» кылып-кылып, шору мергежий бергеш, улуг оңгарга ажылдаар кылдыр оларга эргешынзылга тыпсыр турган боор.

Орук ара Кудук-Аксында 12 ажы-төлдүг маадыр ие, 70 харлыг Бак-Көк Хертек өгбениң өөнге кирген бис. «Оон даштар ала бердиңер, даш апкаш аскан уруг менден бичии дуңмам Маадыр Хертек биле кенним Сесимаанын аалынга чүгле ишти тынныг чүве келбежикпе» — деп чагып орду. Чараш-Дашче өөреникчилер эдертип чораан аныяк башкы уруг чарашсынгаш, оон чуруктуг даштар рюкзагынга суп алган чүве-дир. Херекчок черге өөрүнден азып калгаш, олчаан читкен. Барыын, Бай-Тайга ийи кожуунуң улузу ону дилеп, чөгел төткен. Та каяа азып-тенип чораан чүве, Шуйнуң көвүрүүн кежип келген, ийи даянгыыштыг, резин идиктери, идик-хеви элберерип-самдарарып калган уруг инек бажы дозуп чораан Маадыр Хертекке таваржы берген. Өөнге эккеп, балыг-бышкынын чылыг сарыг-суг-биле чуп, дары-биле аштап, кокай оъду шарып, ийи хонук иштинде бичи омааштап аксынче чылбай сүт кудуп, азыраан. «Чеди хондум, рюкзагымга чараш даштар суп алган кижи мен, ол рюкзагымны бир-ле черде адып каапкан мен. Кежээ дүжерге-ле, чанымга бир-ле кижилер кады хонуп турду. Чугаалажырымга, харыылавас. Оларның бирээзи — таакпылап орар кижи харын оруум айтып берди» дээр болган. Чүгле суг ижип чораан, аштаан кижиниң та дембээреп чорааны ол чүве, та оран-таңды ээзи эдерип чораан чүве, кым билир ону...

Ол башкы-биле кады чораан өөреникчилер база он килдиң далганын урар шоодайга чуруктуг даштар суп алган болган. Улуг долу дүшкен. Улуг-Мөңгүлек дөзүнге сарлык чайладып турган кадарчы оолдар сезингеш, ол даштарны көгүдүп тургаш, эгидип алгаш, дедир чедирген.

Кудурукпай Шуйга колхоз даргалап турар үеде улуг долу дүшкеш, теректер будуун сый шаап, ногаа-чимис чок кылдыр дажап эрте бергенин бо чер чурттуг улус ам-даа утпаан. Бо чүү болу берди дээш, айтыртынып, сурагланып келирге, школачы оолдар музейинге салыр дээш Чараш-Даштан чуруктуг даштар эккелген болган. Кудурукпай дарга ол даштарны боду көвеглеп, чымчактап тургаш, аттыг кижи-биле чыткан черинге албан-биле чедирткен чүве-дир.

Бис бо элдептиг, хуулгаазын черден дедир майгынывысче чанып олурувуста, Чараш-Даш бажындан муңгаш куу долу хөме таварып кел чыда, биске чедер-четпес чорааш, өскээр чайлып чоруй барган. Эртер оруувустуң оңгарларын долдур долу дүжүрүп каан чораан. Ол элдептиг чараш даштарны албаан, чүгле сонуургап көрүп турган улус-тур дээш, өршээгени ол ыйнаан...

Алексей БЕГЗИН-ООЛ.

Хөөмейжилерниң даштыкы аалчылары

СОЛУН УЖУРАЖЫЛГА

Төп Азияның культура төвү болгаш Pure Nature music бо ийи компания Бай-Тайгадан бистиң чаңгыс чер-чурттуувус сураглыг хөөмейжи, тускай эртемниг Александр Бапааның ады-биле сырый холбаалыг. Амгы үеде ол АКШ-тың Калифорния штадының Сан-Францискода чурттап турар. Хөөмей-сыгыттың төрүттүнген черинге чайгы кемп-лагерь болуп эртерин, аңаа хөөмейниң чуртту, ооң чаңчылдары, дылы, хөөмей-сыгытты күүседири-биле таныжары ның мастер-класстары болуп эртерин Интернетке ол дыңнаткан.

Бо дыңнадыгны номчуп алгаш, делегейниң аңгы-аңгы чурттарындан хөөмей-сыгытка ынак, аңаа хандыкшылдыг 14 кижи чедип келген. Оларның иштинден дөрт кижи «Чиргилчинниң» өңнүктери, Австралиядан, Даниядан, Англиядан, Франциядан, АКШ-тан ийи-ийи кижи келген. Оларның белеткелиниң деңнели аңгы-аңгы, чамдыктары бир дугаар келген, өскелери хөөмей-сыгыт-биле таныш. Оларның сорулгазы—хөөмейни, сыгытты суртаалдаары, Тыванның бойдузун, Азия төвүн сонуургаары болуп турар.

Даштыкы чурттардан келген аалчылар-биле ужуражылганы национал хөгжүм херекселдерин кылыр мастер, «Чиргилчин» бөлүүнүң удуртукчузу Адар Дамдын ажыткаш, Тыванның чараш бойдус чурумалдыг черлериниң бирээзи Каа-Хем кожуунунуң Эржейге 5 хүн болуп эрткен чайгы кемп-лагерьниң түннели концерт болурун дыңнаткан. Лагерьниң киржикчилериниң белеткели, деңнели бир дески эвезин, хөөмей-сыгыт-биле үгле танышканын, моон соңгаар уран үүлдүң бо хевири-биле канчаар ажылдаарын тайылбырлаан.

Концерт эгелээн. Бир дугаарында АКШ-тың индей улузунуң төлээзи каас-коя хептиг Джеймс Рассел Спенсер каргыраалап тургаш, йөрээлди күүседкен. Дараазында номерин чаа амыдыралының эгези хөөмейге тураскааткан. Начын Чооду-биле кады флейтага, игилге ойнап тургаш, «Бай-Тайга» деп ырыны күүседкен. АКШ-тан келген Майло хөөмейни хүндүлээр, игилге ойнаарынга ынак, игилди ол боду кылып турар. Профессионал мергежилдиг хөөмейжилерге элээн нарын номерни ол көргүскен. Улустуң шаандан бээр күүседип келген уран үүлү— игилге узун хоюгну күүседкен. Ужуражылганың киржикчилери ону улуу-биле сонуургаан. Америкадан Таша, ооң өңнүү Ник тыва дылга ырларны эки күүседкен. Таша игилге ойнаан, ырлаан, Ник дошпулуурга ойнаан, каргыраалаан.

Тыва национал хеп кеткен АКШ-тың төлээзи Энрико хөөмей-сыгыттың янзы-бүрү хевирлерин чедиишкинниг күүседкен. Тыва ырыны кандыг-даа саазын көрбейн, эки ырлааш, артисчи талантызын көргүскен. Даштыкы чурттардан келген өске-даа аалчылар боттарының талантызын чыылганнарга бараалгаткан.

Кемп-лагерьниң киржикчилеринге хөөмей-сыгыттың төрүттүнген чери Тывага сураглыг хөөмейжилер Мөңгүн-оол Ондарның, Игорь Көшкендейниң, Алдар Дамдынның, Начын Чоодунуң, Айдысмаа Көшкендейниң, Шончалай Ооржак-Чоодунуң удуртулгазыбиле хөөмей-сыгыттың курузун эрткен дугайында үстүнде адаанывыс компанияның сертификаттарын тывыскан.

Түннелинде өөредилгениң бүгү киржикчилери оркестрниң үделгези-биле «Өске черниң ыраан», «Дыңгылдай» деп ийи тыва ырыны күүседкен.

Ужуражылганың киржикчилеринден кыска интервьюлар:

Бады-Доржу Ондар, Тыванның национал оркестриниң болгаш «Алаш» бөлүүнүң артизи:— Бо ужуражылга, дуржулга солчулгазы кончуг солун болду. Бо хемчегни уламчылаары болгаш хөгжүдери кончуг ажыктыг. Даштыкы аалчыларның башкылары эки болганындан элээн хөй үүлдерни өөренип алганнар-дыр.

Мөңгүн-оол Ондар, республиканың Улустуң хөөмейжизи:— Өөреникчилерниң чамдыктарын АКШ-ка өөредип турган бис, чаа кижилер база бар-дыр. Өөредилге эрттиринге үе-шактыг дыка эвээш берген, ынчангаш оларга элээн берге болган. Бо акция-биле хөөмей-сыгыт дээрге, ол Тывадыр, ол кончуг чараш чурт деп чүвени бүгү делегейге көргүзер бодаан бис. Бо хемчегни эрттирер дээш кызып ажылдадывыс, бо дугайында олар чугаалар дээрзинге идегээр мен.

Спенсер, аттар ажаап турар:— Чараш чүве көөрүн-даа бодавайн, Тываже чоруп орган мен, чедип келгеш, кайгамчыктыг чараш бойдус чурумалдыг чуртту көрдүм, келген чылдагааным болза хөөмей уран үүлүнге улуг сонуургалдыым, ооң-биле ханы таныжар, эки билип алыр сорулгалыг мен. Тывага база катап келир күзелдиг мен.

Борис ХЕРТЕК,
Тыванның национал оркестриниң директору.

Ленин, 18 дыңнадып тур

Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының дежурный кезээниң медээзин езугаар алырга, 2007 чылдың сентябрь 3-тен 9-ка чедир республиканың девискээринге 86 кем-херек үүлгедиишкини бүрүткеттинген, ооң 61-ин изии-биле илередип тыпкан. Неделя дургузунда 1 өлүрүүшкүн, кижиниң кадыынга өжегээр аар кемдээшкин чедирген 7 кем-херек үүлгедии болган, оон 2 кижи амы-тынындан чарылган, 3 күштээшкин, 5 дээрбедээшкин, 4 үптээшкин, 18 оорлаашкын, хоойлу езугаар эвес наркотиктиг бүдүмелдерни шыгжап база ап чораан 26 тавар-ылга илереттинген, орук-транспортка 5 озал-ондак болган, аңаа кемдээшкиннерден 3 кижи амы-тынындан чарылган.

Улуг-Хем кожуун. Сентябрь 3-те эртен 7 шакта кожуунуң төп эмнелгезинге дыка хөй балыглаткан эзирик Хайыракан суурнуң чурттакчызы 1977 чылда төрүттүнген хамаатыны эккелген. Кем-херек үүлгедиишкининге каразыттырып турар Хайыракан суурнуң чурттакчызы 19 харлыг хамаатыны тудуп хоругдаан, ол кем-херек үүлгеткенин билинген, өчүүн бере берген. РФ-тиң Кеземче кодекизиниң 111 үүлүнүң 1 кезээ-биле кеземче херээн оттурган.

Каа-Хем кожуун. Сентябрь 4-те эртен Сарыг-Сеп суурнуң «Посуда» магазининден «Десна» деп чадаг-тергени оорлай берген. Бо болуушкуннуң соонда, бир шак эрткенде, Сарыг-Сеп суурда профучилищеден «Сура»чадаг-тергени оорлаан. Истекчилер бөлүү оор херек үүлгеткенинге каразыттырып турар Дерзиг-Аксы суурнуң чурттакчылары ийи аныяк оолду тудуп алган. Бо факт-барымдаага үндезилээш, РФ-тиң Кеземче кодекизиниң 158 үүлүнүң 1 кезээ-биле кеземче херээн оттурган.

Кызыл кожуун. Сентябрь 3-те Элегес-Аксында орук албанының постузунга ВАЗ-21140 автомашинаны хынааш, ооң соонда олудунуң артындан целлофон хапта 2,030 грамм деңзилиг наркотиктиг бүдүмел гашишти тып алган. Ол — машинаның пассажири Шекпээр чурттуг херээжен кижинии болган. РФ-тиң Кеземче кодекизиниң 228 үүлүнүң 1 кезээ-биле кеземче херээн оттурган.

Кызыл. Сентябрь 6-да Абакан кудумчузунда «Тыва» бензин кудар станцияның чанынга «Тойота-Калдина» автомашинаны хынаан, ооң пассажириниң сумказындан 28,316 грамм деңзилиг наркотиктиг бүдүмел гашишти тыпкаш, хавырган. РФ-тиң Кеземче кодекизиниң 228 үүлүнүң 2 кезээ-биле кеземче херээн оттурган.

Чаа-Хөл кожуун. Сентябрь 7-де А-162 автоорук-тун 171 километринге ВАЗ-21963 автомашинаның чолаачызы машинаны башкарып шыдавайн барганының түннелинде аңдарылган. Озал-ондак болган черге Ак-Туруг суурнуң чурттакчызы пассажир амы-тынындан чарылган. Дыка хөй кемдээшкиннерлиг чолаачыны, пассажирни Шагаан-Арыгның кожуунуң төп эмнелгезинде чыттырган. РФ-тиң КК-ниң 264 үүлүнүң 2 кезээ-биле кеземче херээн оттурган.

ТР-ниң ИХЯ-ның парлалга албаны.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистиң ынак, хүндүлүг ававыс, кырган-ававыс **Хураган-оол Монгушовна МОНГУШ** сентябрь 15-те 79 харлаар. Ававыс Чаа-Хөл кожуунуң Булуң-Терек суурда чурттап чоруур. Хураган-оол Монгушовна үш оолдуң, беш кыстың ынак авазы, 40 уйнуктарының энерелдиг кырган-авазы. Ававыс, кырган-ававыска төрүттүнген хүнүн таварыштыр изиг байыр чедирип, кан дег кадыкшылды, узун назынны күзедивис.

Хүндүткел-биле, **хөй санныг ажы-төлүнден.**

Чөөн-Хемчик кожуунуң Чыраа-Бажы суурунда чурттап-ажылдап чоруур бистиң ачавыс **Алексей Дамдынчапович МОНГУШ** сентябрь 13-те 42 харлаар. Ол төрээн совхозунга эң аныяк назыны 16 харлыындан трактористеп ажылдап эгелээн. Ол ажылдап чораан чылдарында ак сеткилдиг, үре-түннелдиг, шаңнал-макталдыг база кызымак ажылдап чораан. Ынчангаш ынак ачавыска төрүттүнген хүнүн таварыштыр изиг байыр чедирбишаан, аас-кежикти, кан дег кадыкшылды, ававыстың быжыг чөленгиижи болуп, бистиң аравыска омак-хөглүг чоруурун күзеп ор бис. Ол бир кыстың, ийи оолдуң ынак ачазы.

Тракторуң, машинаңны
Дыңзыг, дыңзыг долгавышаан,
Ам бир 40 ажыр харлап,
Аравыска чору, ачай!

Ажы-төлүң, бистерлерни,
Азыражып, өөредип,
Амыдырал бергелерин
Ажып эртип чору, ачай!

Аас-кежиин бодуң тыпкаш,
Амыдырап-чурттап чор сен.
Авам-биле кады кырып,
Аравыска чору, ачай!

Хүндүткел-биле, **өөнүң ишти, уруглары, керни Аржаана, чээни Аяс, уйнуу Чимис.**

Бистиң ававыс, кырган-ававыс **Вера Кыргысовна КОНГАР** бо хүннерде 60 харлаан юбилейин демдеглеп эрттирип турар. Ооң 40 чыл иштинде кады чурттаан эжи **Эник-оол Хомушкуевич КОНГАР** база төрүттүнген хүнүн демдеглеп турар. Олар чеди ажы-төлдүң ада-иези, кайызы-даа дээди эртемниг, 40 чыл стажтыг башкылар.

Ававыс Вера Кыргысовна Шуй суурнуң уруглар садынга эргелекчилеп ажылдаанының соонда, суму чагырыкчызы болуп, чонга ачы-дузазын көргүзүп, үр чылдарның дургузунда бедик түннелдиг ажылдап чораан. Хүндүлүг дыштанылгаже үнзе-даа, эрескежээ, бедик мергежилдиг болганындан, бо хүннерде Шуй ортумак школазында социал-педагог башкы болуп ажылдап турар.

Бистиң ынак кижилеривиске бо кайгамчык байырлалын таварыштыр кан дег кадыкшылды, ажыл-ишке чедиишкиннерни, өөрүшкүнү, аас-кежикти база узун назынны сеткиливис ханызындан күзедивис.

Ажы-төлү, күдээлери, келиннери база уйнуктары.

АЯННЫГ НОМЧУЛГА МӨӨРЕЙИ

Октябрь 12-13 хүннеринде Ак-Довурак хоорайга шүлүкчү, Тыванның Комсомол шаңналының лауреады Антон Үержааның 50 харлаанынга тураскааткан аянныг номчулга мөөрейи эртер.

Мөөрей 2 аңгы бөлүкке эртер:

1. Бичии бөлүк (17 харга чедир)
2. Улуг бөлүк (18 хардан өрү)

Мөөрейниң киржикчилери 2 шүлүк (саазын чокка) номчуур. А.Үержааның болгаш бодунуң азы Тыванның өске-даа чогаалчыларының шүлүүн номчуп болур.

Харылзажыр телефоннары:
2-16-78, 2-14-07, 2-16-02, 89610927791.

Бодалдар диңни

Кыска амыдыралды кижиге бойдус көрүп каан болур, ынчалзажок эки чурттап эрткен амыдырал дугайында сактыышкын мөңге бооп артар.

Цицерон.

Амыдыралдың сорулгазы — албан-биле хөйнүң аразынга чорууру эвес-ле болгай, а кол-ла чүве — бодунуң иштики ханы медерелдиг хоойлузу-биле чурттаары-дыр.

М.Аврелий.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң ынак ававыс, чоок төрелдериниң энерелдиг эргим угбазы, дуңмазы, хөй санныг чуржааттарының ынак чаавазы, дөргүлтөрелдериниң быжыг чөленгиижи, «Тыва Республиканың алдарлыг малчыны» аттың эдилекчизи **Роза Меңниг-ооловна ОНДАРНЫ** сөөлгү орукче үдежип, бистиң ажыг-шүжүүвүстү деңге үлежип, моральдыг болгаш материалдыг улуг деткимчени көргүскен Кызылдан, Чадаанадан, Баян-Таладан келген чонувуска, ырак-чооктан келген бүгү төрелдеривиске, кудаларывыска, кады өөренип, ажылдап чораан эш-өөрүнге сеткиливистиң ханызындан четтиргенивисти илередип, курлак чедир мөгейип, бүгүдеңерге экини, буян-кежикти күзедивис.

Оолдары, кенээттери, уруглары, күдээлери, уйнуктарындан.

ШЫН
e-mail:shyn@tuva.ru
Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 2-01-35, кол редакторнуң оралакчызы — 2-19-87, тел/факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91.
КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 2-18-10, культура, өөредилге —2-03-88, чагаа —2-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистери—2-17-09, 2-40-77.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама.
Тираж 8676. Чагыг 113.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массальг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.
Херечилелдиң дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.
ТР-ниң «Тываполиграф» унитарлыг күрүнеиин бүдүрүлгезинге парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыгтынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.